

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Dadaşov Xalid İbadət

**“Maliyyə risklərinin idarə edilməsində sığorta işinin formalaşması
xüsusiyyətləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı

Sığorta işinin təşkili

Elmi rəhbər

i.e.n. dos. N.S. Tağıyeva

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n dos. A. Kərimov

Kafedra müdiri

i.e.d. prof Ə.Ə. Ələkbərov

BAKİ-2017

Mündəricat

GİRİŞ	3
FƏSİL I. MALİYYƏ RİSKLƏRİ ANLAYIŞI VƏ ONLARIN SOSIAL-İQTİSADI MAHİYƏTİ	6
1.1. Maliyyə risklərinin təsnifatı	6
1.2. Maliyyə riskləri və onların idarə edilməsinin nəzəri əsasları	15
1.3. Maliyyə risklərinin sığortalanmasının normativ-hüquqi bazası	28
FƏSİL II. MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA SİĞORTA METODUNUN TƏTBİQİ	37
2.1. Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üsulları.....	37
2.2. Maliyyə risklərinin sığortalanmasının təhlili və qiymətləndirilməsi.....	43
2.3 Maliyyə risklərinin sığortalanmasında beynəlxalq təcrübə	49
FƏSİL III. MALİYYƏ RİSKLƏRİN SİĞORTALANMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	68
3.1. Maliyyə risklərinin sığorta olunmasının proqnozlaşdırılması	68
3.2. Maliyyə risklərinin sığortalanmasının təkmilləşdirilməsi.....	76
NƏTİCƏ	86
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	89

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Sığorta işinin səmərəli formada təşkilinin və bununla birlikdə risklərin fəsadlarının aradan qaldırılmasındakı dünya standartlarının tətbiqi məsələlərinin gündəmə gətirilməsinin milli iqtisadiyyatın bazar şəraitində öz mövqeyini formalaşdırmasında çox mühüm əhəmiyyəti vardır.

Sığorta bazar iqtisadiyyatının tərkib elementidir. Bildiyimiz kimi, sığorta iqtisadi kateqoriya olaraq birbaşa hər hansı itkinin qarşılığının maddi olaraq ödənilməsi ilə əlaqədardır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xüsusi fondlar hesabına yaradılan sığorta müəyyən mənafeələrin sığorta vasitəsi ilə müdafiə olunmasını təmin etməklə birlikdə, həm də təkrar istehsal prosesini davamlı olaraq tənzimləməkdədir.

Bununla əlaqədar olaraq ölkəmiz davamlı inkişaf modelinə keçidlə bağlı qarşıda duran sosial problemlərin həlli zəruriyyətindən asılı olaraq dövlətin səmərəli maliyyə siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması mövcud maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini, pozitiv və neqativ cəhətlərini sistemli təhlil edərək yenidən dəyərləndirilməsini obyektiv zəruriyyətə çevirmişdir.

Belə bir vəziyyətdə biznesin idarə olunmasına yeni yanaşmanın formalaşmasını tələb edir. Menecmentin informasiya təminatı sistemində tələbat artır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində informasiya rəhbərliyi təkcə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün deyil və eləcə də yaxın gələcəkdə xarici və daxili mühitdə baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün lazımdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Respublikamızda həyata keçirilən müəssisənin risklərinin idarə olunması strategiyalarının mahiyyətinin tədqiq olunması təşkil edir. Burada əsas məqsəd ölkəmizin sistemində yaranan maliyyə risklərinin sığortalanmasının öyrənilməsi, təsnif edilməsi, maliyyə risklərinin müəyyən edilməsi metodlarının və eləcə də stress testin araşdırılması və bu risklərlə hansı şəkildə mübarizə aparmasının tədqiq edilməsidir. Tədqiqatın əsas vəzifəsi qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən aşağıdakı vəzifələrin məcmusudur:

- 1) Risklərin idarə olunması sahəsində müəssisənin rolunun öyrənilməsi;
- 2) maliyyə risklərinin sığortalanmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 3) maliyyə risklərinin tənzimləmə metodları və alətlərinin müəyyən edilməsi;
- 4) Ölkəmizdə risklərin idarə olunması siyasətinin həyata keçirilməsində beynəlxalq təcrübənin öyənilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti kimi müəssisələrin fəaliyyəti zamanı yaranan risklər və böhran şəraitində dayanıqlığı təmin etməyə yönəldilmiş maliyyə risklərinin sığortalanması metodlarıdır. Aparılan tədqiqatın predmetinə ölkənin maliyyə siyasətinin əsas həlqəsi olan maliyyə riskləri, onların tənzimləmə metodları, başlıca istiqamətləri, alətləri və müəssisələrdə risk menecmentinin təkmilləşdirilməsi yolları aid edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Müəssisələrdə maliyyə risklərinin idarə olunması siyasətinin məqsəd, vəzifələri və iqtisadi siyasətdə rolu kompleks şəkildə araşdırılmışdır;
- 2) Maliyyə risklərinin idarə olunması siyasətinin tənzimləmə mexanizmlərinin geniş şəkildə müəyyən edilməsi onun daha aydın anlaşılmasına imkan vermişdir;
- 3) Maliyyə risklərinin idarə olunması siyasətinin formalaşmasının əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- 4) Maliyyə risklərinin idarə olunması siyasətinin başlıca istiqamətləri təhlil edilmişdir;
- 5) Müəssisənin risklərin idarə olunması siyasətinin hazırlanması, reallaşdırılması və onun makroiqtisadi siyasətdə rolunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas müddəaları, nəticələr və irəli sürülən təkliflər müəssisənin idarə edilməsi siyasətində, o

cümlədən maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zamanı risklərin tarazlaşdırılması və optiallaşdırılması ilə bağlı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin, beynəlxalq təşkilatlarının hesabatları, monoqrafiya, jurnallar və “internet” şəbəkəsindən informasiya məlumatlarından ibarətdir.

FƏSİL I. MALİYYƏ RİSKLƏRİ ANLAYIŞI VƏ ONLARIN SOSIAL-İQTİSADI MAHIYƏTİ

1.1. Maliyyə risklərinin təsnifatı

Maliyyə menecmenti, maliyyə ehtiyatlarının dinamikasında təsərrüfat subyektləri arasında yaranan maliyyə ehtiyatlarının və maliyyə münasibətlərinin dinamikasının idarə olunmasına yönəlmişdir. Bu fəaliyyət və münasibətlərin məharətlə idarə olunması, maliyyə menecmentinə aid olan bir məsələdir. Maliyyə menecmentinə idarəetmənin strategiya və taktikası aiddir. Mövcud vəziyyətdə strategiya anlayışı altında qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün, ümumi istiqamət və vəsaitlərdən istifadə üsulları nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmentinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Müəssisənin maliyyə sərbəstliyi.
- Müəssisənin özünü maliyyələşdirməsi.
- Müəssisəmi maddi marağı.
- Maddi məsuliyyət
- Risklərin maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunması.

Müəssisələrin maliyyə menecmenti müxtəlif amillərdən yaranan bir çox risklərlə üzləşir:

Cədvəl 1.1

Maliyyə risklərinin növləri və onları yaradan əsas amillər

Riskin növləri	Riski yaradan əsas amillər
Maliyyə sabitliyinin azalması riski	kapitalın natamam strukturu
Müəssisənin ödəmək qabiliyyətini itirmək riski	dövriyyə aktivlərinin satış səviyyəsinin azalması
İnvestisiya riski	bazarın, qiymətli kağız sahiblərinin, qeyri- sabit zamanətlərin kifayət qədər araşdırılmaması
İnflyasiya riski	dövlət tənzimləməsi, əsas resursların qiymətinin qaldırılması
Sistem riski	ümumiyyətlə, hər hansı bir bazarın şəraitinin pisləşməsi
Seçim riski	investisiya obyektinin düzgün seçilməməsi
Satış riski	tez qiymətdən düşmə
Regional risk	regionun yeknəsək məhsullu olması, siyasi və hərbi amillər
Sahə riski	tsiklik dəyişikliklər və həyat dövriyyəsinin mərhələləri
Müəssisələrin riski	müəssisənin konservativ davranışı, innovasiya meylinin olmaması və ya səriştəsizlik, gənclik
İnnovasiya riski	bazarın kifayət qədər araşdırılmaması
Birja riski	siyasi və iqtisadi sabitsizlik
Faiz riski	dövlət tənzimlənməsi
Valyuta riski	dövlət tənzimlənməsi, ölkənin xarici siyasət durumu, ixracın və idxalın dinamikası
Depozit riski	kommersiya bankının düzgün qiymətləndirilməməsi və uğursuz seçimi
Kredit riski	mal və istehlak krediti alıcılarının düzgün qiymətləndirilməməsi
Vergi riski	dövlət tənzimlənməsi
Struktur riski	mütəmadi xərclərin xüsusi çəkisinin yüksək olması
Kriminogen risk	partnyorların və agentlərin bir-birini aldatması

Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətlərindən biri, maliyyə risklərindən sığortadır. Risk obyektinin idarə olunmasında yanaşmada, idarəetmənin subyektlərini bir-birindən fərqləndirirlər. Maliyyə Knpaniyalarında bu yanaşmaları dörd qrupa bölürlər:

Cədvəl 1.2.

Risklərin idarə olunmasına yanaşmalar

Risklərin idarə olunmasına yanaşmalar			
Kənarlaşma	Lokallaşmaq	Dissipasiya	Kompensasiya
Riskli layihə, investisiya, etibarsız partnyor ; və müştərilərdən imtina	Limit sistemləri, riskə “ meyillilik”	Diverfikasiya, zamana görə risklərin bölüşdürülməsi (maliyyə planlaşdırması)	Təhlil işi, sığorta, nəzarət sistemi və risklərin monitorinqi
İdarə olunma obyektləri			
	<ul style="list-style-type: none"> • Fond riski; • Valyuta riski; • Birbaşa kredit riski (kontragent riski) 	<ul style="list-style-type: none"> • konsentrasiya riski; • Fərdi satış riski 	<ul style="list-style-type: none"> • Valyuta riski; • Faiz riski; • Fond riski; • Satış riski

Sahibkarlar öz fəaliyyətləri prosesində müxtəlif risk növlərinin məcmusu ilə qarşılaşırlar. Həmin risklər yarandığı yer və vaxt, onların səviyyəsinə təsir göstərən xarici və daxili amillərin məcmusu, təhlili üsulu və ifadə metodlarına görə fərqlənir.

Adətən bütün risk növləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərir. Bunlar riskin optimallaşdırılması üzrə qərarların qəbulunu çətinləşdirir və konkret risklərin tərkibinin dərin təhlilini, onların səbəblərinin və meydana çıxması amillərinin müəyyən olunmasını tələb edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatlarda sahibkarlıq risklərinin konkret bir sistemi yoxdur. Risklərin təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur ki, onlar da adətən təsnifatın məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir.

Risklərin təsnifatının əsasını təşkil edən vacib elementlər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- yaranması tarixi;
- yaranmasının əsas amilləri;
- uçot xarakteri;
- nəticələrinin xarakteri;
- yaranma sahəsi və s.

Yaranma vaxtına görə risklərin retrospektiv, cari və perspektiv növlərini ayırmaq olar. Burada retrospektiv risklərin, onların xarakteri və aşağı salınması üsullarının təhlili cari və perspektiv riskləri daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Yaranmasının əsas amillərinə görə risklər siyasi və iqtisadi (kommersiya) kimi iki yerə bölünür. Siyasi risklər sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərən siyasi şəraitin dəyişilməsi (sərhədlərin bağlanması, əmtələrin başqa ölkələrə çıxarılmasının qadağan olunması, ölkə ərazisində hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi və s.) ilə əlaqədardır. Siyasi riskləri dörd qrupa bölmək olar:

- adekvat kompensasiya olunmadan milliləşdirmə və ekspropriasiya riski;
- yerli valyutanın konvertləşdirilməsinə qoyulan mümkün məhdudiyyətlərlə əlaqədar olan transfert riski;
- kontragent-kompaniyanın yerləşdiyi ölkənin hakimiyyət strukturlarının fəaliyyəti nəticəsində müqavilənin pozulması riski;
- hərbi əməliyyatlar və vətəndaş qarşıdurmaları nəticəsində yaranan hərcmərclik riski.

Siyasi riskləri şərti olaraq milli, regional və beynəlxalq siyasi risklərə bölmək olar. Milli siyasi risklər ölkə daxilindəki qeyri-sabit siyasi şəraiti ifadə edir. Bu şərait sahibkarların, firmaların iqtisadi fəaliyyətlərinin nəticələrinə mənfi təsir göstərir, onların müflisləşməsinə qədər maliyyə vəziyyətlərinin pisləşməsinə

gətirib çıxarır. Burada ən çox əziyyət çəkən kiçik müəssisələrdir. Belə ki, ölkə daxilində təsərrüfat əlaqələrinin pozulması onların xammal, material və avadanlıqla təchizatını pisləşdirir.

Regional siyasi risk müəyyən regionda siyasi şəraitin qeyri-sabitliyi deməkdir. Burada sahibkarların müəyyən itkilərə məruz qalmaları ehtimalı həmin regionda baş verə biləcək hərbi əməliyyatlarla daha çox əlaqədardır.

Beynəlxalq siyasi risk isə beynəlxalq bazara çıxışı olan firmalar və ya xarici tərəfdaşları olan firmaların fəaliyyəti zamanı nəzərə alınmalıdır.

Siyasi risklər sahibkarların bilavasitə təsir göstərə bilmədiyi risklərdir. Odur ki, belə risklərin meydana çıxması sahibkarın fəaliyyətindən asılı deyil.

İqtisadi risklər müəssisə və ya ölkə iqtisadiyyatında əlverişli olmayan dəyişikliklərlə şərtlənir. İqtisadi risklərin ən geniş yayılmış növü bazar konyunkturasının dəyişilməsi, balanslaşdırılmamış likvidlik (tədiyyə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinin mümkün olmaması), idarəetmə səviyyəsinin dəyişməsi və s. ilə əlaqədar fərdi risklərdir. Bu risk növləri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və əksər hallarda təcrübədə onların bir-birindən ayrılması çox çətindir[12].

Uçot xarakterinə görə risklər daxili və xarici risklərə bölünür. Xarici risklərə müəssisənin fəaliyyəti və ya onunla təmasda olan auditoriya ilə bilavasitə bağlı olmayan risklər aid edilir. Xarici risklərin səviyyəsinə çox sayda siyasi, iqtisadi, demoqrafik, sosial, coğrafi və s. amillər təsir göstərir. Daxili risklərə müəssisənin özünün və onunla təmasda olan auditoriyanın fəaliyyəti ilə şərtlənən risklər aiddir. Bu risklərin səviyyəsinə müəssisə rəhbərliyinin işgüzar aktivliyi, optimal marketinq strategiyasının, siyasətinin və taktikasının seçimi və istehsal potensialı, texniki təchizat, ixtisaslaşma dərəcəsi, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi, texniki təhlükəsizlik kimi digər amillər təsir göstərir.

Nəticələrin xarakterinə görə risklər xalis və spekulyativ kimi müəyyən olunur.

Xalis risklər (ədəbiyyatlarda onları bəzən sadə və ya statik adlandırırlar) praktiki olaraq həmişə özlərində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün itkiləri daşması ilə

xarakterizə olunur. Xalis risklərin səbəblərindən biri kimi təbii fəlakətlər, müharibələr, bədbəxt hadisələr, cinayətkar hərəkətlər, müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətsizliyi və s. göstərilir.

Spekulyativ risklər (ədəbiyyatlarda onları dinamik və ya kommersiya riskləri adlandırırlar) onunla xarakterizə olunur ki, onlar özlərində sahibkar üçün həm itkiləri, həm də əlavə mənfəəti daşıyır. Spekulyativ risklərin səbəbləri bazar konyunkturunun dəyişməsi, valyuta kurslarının dəyişməsi, vergi qanunvericiliyinin dəyişməsi və s. ola bilər.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətində qiymətli kağızların investisiyalaşması və ya “portfel riski”ni ayırmaq olar. Bu risk konkret qiymətli kağızların və formalaşmış qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliyinin azalması riskinin dərəcəsini xarakterizə edir.

Risklər digər əlamətlərə görə də təsnifləşdirilə bilər. Məsələn, dinamik və statik, mütləq və nisbi.

Dinamik risklər – idarəetmə qərarlarının qəbulu nəticəsində və ya ictimai həyatın iqtisadi, siyasi və digər sahələrində baş verən gözlənilməz dəyişikliklər riskidir. Belə dəyişikliklər itkilərlə bərabər əlavə gəlir də gətirə bilər.

Statik risk - mülkiyyətə ziyan vurulması, həmçinin müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi ucbatından gəlirin itirilməsi nəticəsində yaranır. Bu risk yalnız itkilərə gətirir.

Mütləq risk – pul vahidləri ilə (manat, dollar və s.); nisbi risk isə vahidlərlə və ya faizlə qiymətləndirilir. Məsələn, sahibkarlıqda riski müəyyən kəmiyyətlə - itkilərin cəmi ilə və nisbi kəmiyyətlə - riskin dərəcəsi ilə, yəni nəzərdə tutulan tədbirin və ya gözlənilən gəlir səviyyəsinin alınmaması ehtimalının ölçüsü ilə ifadə etmək olar. Hər iki göstərici vacib hesab olunur və mütləq və ya nisbi risk barəsində informasiyanın daşıyıcısıdır.

Risklərin ən böyük təsnifat qrupu yaranma sahəsinə görədir. Onun əsasında isə fəaliyyət dairələri dayanır.

Riskin ifadə xüsusiyyətləri yalnız risk fəaliyyətinin konkret olaraq hansı subyekt tərəfindən həyata keçirilməsi ilə deyil, həm də bu fəaliyyətin tətbiqi

sahəsinin necə olması ilə əlaqədardır. Burada sahənin vəziyyəti qiymət və qeyri-qiymət rəqabətinin səviyyəsi ilə, sahəyə daxil olmanın asan və ya çətin olması ilə müəyyən olunur.

Adətən sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı əsas növlərini ayırırlar:

- İstehsal – sahibkar sahibkarlıq amilləri kimi bilavasitə əmək alətləri və cismləri, işçi qüvvəsindən istifadə edir, sonradan istehlakçıya satmaq üçün məhsul, əmtəə, xidmət, informasiya mənəvi dəyərləri istehsal edir.
- Kommersiya – sahibkar başqalarından aldığı hazır məhsulları iستهlakçılara sataraq kommersant rolunda çıxış edir. Belə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərildiyi zaman mənfəət əmtəənin əldə olunduğu qiymətlə satış qiyməti arasındakı fərqdən yararılır.
- Maliyyə - elə bir xüsusi kommersiya sahibkarlığıdır ki, alqı-satqı predmeti kimi sahibkar tərəfindən istehlakçıya (alıcıya) satılan və ya ona kredit şəklində təqdim olunan pul və qiymətli kağızlar çıxış edir.

Maliyyə (və ya maliyyə-kredit) sahibkarlığı mahiyyəti etibarlı ilə bir pul vəsaitinin başqa vəsaitlə satışından ibarətdir.

Sahibkarın mənfəəti maliyyə resurslarının faiz tutmaq və əlavə kapital əldə etməklə satışı nəticəsində formalaşır. Lakin belə xarakteristikahamı tərəfindən qəbul olunmur. Buna misal olaraq bütün fəaliyyət növlərinin həmin tərifə uyğun olmadığı bankları göstərmək olar.

- Vasitəçilik fəaliyyəti – sahibkar nə özü istehsal edir, nə də ki, satır. O, yalnız əmtəə-pul əməliyyatlarında əmtəə mübadiləsi prosesinin əlaqələndirici halqası olan vasitəçi rolunda çıxış edir. Burada əsas məqsəd və fəaliyyət predmeti razılaşmada maraqlı olan iki tərəfi birləşdirməkdən ibarətdir. Belə xidmətlərin göstərilməsinə görə sahibkar gəlir əldə edir.
- Sığortalama – sahibkar əmlakın, qiymətliyərin, həyatın bədbəxt hadisə nəticəsində itirilməsi zamanı müəyyən haqq müqabilində istehlakçıya (sığortalanan) kompensasiya ödəməyə təminat verir. Sahibkar (sığortalayan) sığorta ödəməsini alır və yalnız müəyyən hallarda geri qaytarır. Belə halların baş vermə ehtimalı adətən çox kiçik olduğundan ödəmələrin sahibkara qalan

hissəsi onun gəlirini təşkil edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahələrinə uyğun olaraq istehsal, kommersiya, maliyyə və sığorta risklərini fərqləndirirlər.

İstehsal riski bilavasitə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İstehsal riski müəssisə tərəfindən ətraf mühitin mənfi təsiri nəticəsində əmtəələrin istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və istehsal fəaliyyətinin digər növləri, həmçinin yeni texnika və texnologiyadan, əsas və dövriyyə fondlarından, xammaldan, iş vaxtından qeyri-adekvat istifadə üzrə plan və öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədardır. İstehsal riskinin yaranmasının əsas səbəblərindən istehsalın nəzərdə tutulan həcmnin azaldılması, maddi (və ya) digər xərclərin artması, vergi və ödəmələrin böyük həcmi, avadanlığın korlanması və s. də göstərilə bilər.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyətində risklər məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin nəzərə alınması və onların reallaşdırılması zamanı əldə olunacaq mənfəətin hesablanması nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman risklərə iki nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar:

- Birincisi, istehsala çəkilən xərclər baxımından. Bu zaman xərclərin artım riski, o cümlədən, xammalın qiyməti, işçilərin əməkhaqqı ilə bağlı xərclərin nəzərə alınması zamanı risklərin müəyyən olunması vacibdir.
- İkincisi isə, müştərilər, alıcılar nöqtəyi-nəzərindən. Bu zaman məhsul və ya xidmətin reallaşdırılması nəticəsində əldə ediləcək gəlirin hesablanması və məhsulun həyat dövrü bitməmiş yeni məhsulun bazara çıxarılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından zəruridir.

Bir çox hallarda istehlakçının seçimi istehsalçı üçün qeyri-müəyyən olduğundan, istehsalla bağlı qəbul edilən qərarlar risklə birbaşa əlaqəli olur. Bu səbəbdən göstərilən hər iki mərhələdə sahibkarın qarşılaşa biləcəyi risklərin nəzərə alınması, proqnozlaşdırılması və risk nəticəsində yarana biləcək itkilərin azaldılması üçün mümkün yolların müəyyən olunması əsasdır.

Müəssisənin (sənaye müəssisəsinin) təsərrüfat fəaliyyətində aşağıdakı risk növlərini ayırmaq olar:

- Müəssisənin tam bağlanması riski;
- Müqavilələrin bağlanmaması riski;

- Tərəfdaşlar tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması riski;
- Satılan məhsulun haqqının ödənilməməsi və ya onun geri qaytarılması riski;
- Qiymət riski;
- Pul vəsaitlərinin, kreditlərin vaxtında alınmaması riski;
- Müəssisənin özünün və tərəfdaşlarının müflisləşməsi riski və s.

Kommersiya riski – sahibkar tərəfindən əldə olunan və ya istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin reallaşması prosesində yaranan riskdir. Kommersiya riskinin səbəbləri aşağıdakılardır: konyunkturun dəyişməsi və ya digər səbəblərdən reallaşma həcmnin azalması, əmtəələrin alış qiymətinin yüksəlməsi, tədavül prosesində əmtəələrin itkisi, tədavül xərclərinin artması və s.

Kommersiya riskinə aşağıdakılar daxildir:

- əmtəənin və ya xidmətin bazarda reallaşdırılması ilə əlaqədar bazarda yaranan risk;
- nəqliyyat xərcləri ilə əlaqədar yaranan risk;
- əmtəə və ya xidmətin alıcı tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlı yaranan risk;
- alıcının tədiyyə qabiliyyəti ilə əlaqədar yaranan risk;
- fors-major hallarla bağlı yaranan risk.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda kommersiya riski sahibkarlıq riski ilə eyniləşdirilir.

Lakin əslində, kommersiya riski sahibkarlıq riskinin növlərindən biridir.

Maliyyə riski – firma tərəfindən öz maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Maliyyə riski qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar nəticəsində ziynin olmasıdır, yəni bu risk maliyyə əməliyyatlarının öz təbiətindən irəli gəlir. Maliyyə riskinin əsas səbəbləri investisiya-maliyyə portfelinin qiymətdən düşməsi, müharibələr, fəlakətlər və s. ola bilər. Maliyyə risklərinə kredit riskini, faiz riskini, valyuta riskini aid etmək olar[1].

Kredit riski borc sahiblərinin öz əsas borclarının və kreditə görə ödənen faizlərin verdikləri kreditlərə görə aldıkları faizlə müqayisədə artması nəticəsində itkilərlə üzləşməsi təhlükəsidir. Valyuta riskləri isə bir xarici valyutanın digərinə nəzərən, həmçinin beynəlxalq iqtisadi, kredit və digər valyuta əməliyyatlarının

aparılması zamanı milli valyutanın kursunun dəyişməsi ilə əlaqədar olan valyuta itkiləri təhlükəsini ifadə edir.

Valyuta riskinin də birabşa iqtisadi risk, köçürmə riski və sövdələşmə riski kimi növlərini ayırmaq olar. Birbaşa iqtisadi risk gələcək əməliyyatlar üzrə gəlirliyin dəyişməsi təhlükəsini ifadə edir. Köçürmə riski və sövdələşmə riski valyuta kursunun gələcək dəyərinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar sövdələşmələrin sərfəliyinə təsiri nəticəsində meydana çıxır. Valyuta risklərinin həm də idxal və ixrac növlərini ayırırlar. Sığorta riski – nəzərdə tutulmuş sığorta şərtlərinin, hadisənin baş verməsi riskidir. Bunun nəticəsində sığortalayan sığorta müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində, həm də digər – yenidən sığortalama, sığorta fəaliyyətindən doğan itkilərdir. Sığorta riskinin əsas səbəbləri düzgün müəyyən olunmamış sığorta tarifləri, sığortalayanın düzgün seçilməmiş metodologiyası, müharibələr, fəlakətlər və s.-dir.

1.2. Maliyyə riskləri və onların idarə edilməsinin nəzəri əsasları

Rəqabətin, gözlənilməz vəziyyətlərin meydana gəldiyi bazar şəraitində təsərrüfat, istehsal və kommertiya fəaliyyətini risklərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Lakin risklərin, daha doğrusu, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər üçün gözlənilməz və arzuolunmaz' halların baş verməsi təhlükəsinin olmaması da iqtisadiyyata ziyan vurur, onun dinamikliyini və səmərəliliyini aşağı salır. İqtisadi inkişafın normal gedişi kifayət qədər tam və müxtəlif risk strategiyaların tələb edir. Bu da hər bir subyektə təsərrüfatçılığın elə zonasında mövqe tutmağa imkan verir ki, burada riskin dərəcəsi həmin subyektin fəaliyyətinə və fərdi keyfiyyətlərinə cavab versin. Riskin mövcudluğu və inkişafın gedişində riskin dərəcəsinin dəyişilməsinin qaçılmazlığı iqtisadiyyatın sahibkarlıq sferasının hərəkətinin daimi və güclü təsirə malik amili kimi çıxış edir.

İstənilən müəssisə özünün istehsal, kommertiya və sair fəaliyyəti ilə əlaqədar olan risklərə məruz qalır. Hər bir sahibkar qəbul edilən idarəetmə qərarlarının nəticələrinə görə cavab verir. Risk amili sahibkarları məcbur edir ki, maliyyə və maddi resurslara qənaət etsin, yeni layihələrin, kommertiya sövdələşmələrinin və s. səmərəliliyinin hesablanmasına xüsusi diqqət versin. Sahibkarlıq fəaliyyətində

iqtisadiyyatın vəziyyətinin inflyasiya prosesləri, olduqca baha kreditlər və s. ilə müşayiət olunan qeyri-sabit dövrlərində risk amili xüsusilə artır.

Risk dedikdə, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin (idarəetmə qərarları) həyata keçirilməsi və eləcə də idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı yol verilmiş səhvlər və xətalər nəticəsində müəssisəyə dəyəcək zərərin və ya itkilərin ehtimalı başa düşülür.

Xalis risklər zərərin və ya sıfır nəticənin alınması imkanını göstərir. Adətən belə risklərə istehsal və investisiya risklərini aid edirlər.

Möhtəkir riskləri həm müsbət, həm də mənfi nəticələrin alınması ehtimalı ilə ifadə olunur. Maliyyə riskləri bu qrupa aiddir.

İstehsal riski bilavasitə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Adətən istehsal riski dedikdə, müəssisənin

sifarişçi ilə kontraktlarının və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ehtimalı, malların və xidmətlərin reallaşdırılmasındakı risklər, qiymət siyasətindəki səhvlər və müflisləşmə riski başa düşülür.

Sənaye müəssisəsinin istehsal fəaliyyətində aşağıdakı riskləri ayırmaq olar:

- mövcud texnologiya üçün zəruri olan materialların, komplektləşdirici detalların və digər ilkin məhsulların gətirilməsi üçün müqavilənin bağlanmasının qeyri-mümkünlüyü nəticəsində müəssisənin tam dayanması riski;

- malgöndərilməsi üçün bağlanmış müqavilələrin pozulması hesabına ilkin materialların alınması ilə əlaqədar risk, eləcə də malgöndərənlərə əvvəlcədən ödənilmə şəklində verilmiş pul vəsaitlərinin qaytarılması riski;

- istehsal olunmuş məhsulların, işlərin və xidmətlərin reallaşdırılması üçün müqavilələrin bağlanması ilə əlaqədar olan, daha doğrusu, satışın tam və qismən pozulması hesabına risk;

- yüklənib göndərilmiş məhsul üçün pul vəsaitlərinin alınmaması və ya vaxtında alınmaması ilə əlaqədar risk;

- alınmış və dəyəri ödənilmiş məhsuldan alıcının imtina etməsi ilə əlaqədar risk və ya geri qaytarılma riski;

-istiqrazların, investisiyaların və ya kreditlərin verilməsi haqqında bağlanmış müqavilələrin pozulması ilə bağlı risk;

-müəssisənin reallaşdırdığı məhsul və xidmətlər üçün qiymətin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar risk, eləcə də lazımi istehsal vasitələri, istifadə olunan xammal, materiallar, yanacaq, enerji, iş qüvvəsi və kapital (kreditlər üzrə faiz dərəcələri şəklində) üçün qiymətlərin müəyyən edilməsində risk. Bir sıra hesablamalara görə satılıq məhsulun qiymətində 1% ölçüsündəki xəta, məhsulun satışından əldə edilən gəliri 1%-dən çox azaldır. Əgər bu məhsullara tələb elastikdirsə, onda itkilər 2-3% təşkil edə bilər. Məhsulun rentabelliği 10-12% olduqda məhsulun qiymətində 1% səhv mənfəətdə 5-10% itkiyə gətirib çıxarar. İnflyasiya şəraitində qiymət riski əhəmiyyətli dərəcədə artır.

-həm işgüzar tərəfdaşların, həm də müəssisənin özünün müflisləşməsi ilə əlaqədar olan risk.

Maliyyə riski maliyyə-kredit və birja sferasında hər hansı bir əməliyyatın aparılması, qiymətli kağızlarla əməliyyatların baş verməsi nəticəsində zərərin yaranması ehtimalıdır, daha doğrusu, maliyyə əməliyyatlarının təbiətindən doğan riskdir. Maliyyə risklərinə kredit riski, valyuta riski, itirilmiş maliyyə səmərəsi riski daxildir[24].

Kredit (investisiya) riski borcalan tərəfindən əsas borcun və kreditə görə hesablanmış faizlərin ödənilməsi ilə əlaqədardır. Faiz riski cəlb olunmuş vəsaitlərə görə ödənilən faiz dərəcələrinin verilmiş kreditlər üzrə dərəcələrindən yüksək olması nəticəsində kommersiya banklarının, kredit müəssisələrinin və investisiya fondlarının itkiləri ilə bağlı təhlükədir. Valyuta riskləri xarici iqtisadi, kredit və digər valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı bir ölkənin valyutasının məzənnəsinə, o cümlədən milli valyutaya məzənnəsinə görə dəyişikliklərlə əlaqədar valyuta itkiləri təhlükəsidir. İtirilmiş maliyyə səmərəsi riski hər hansı bir tədbirin həyata keçirilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin dayandırılması nəticəsində baş verəcək maliyyə zərərləri ehtimalı ilə müəyyən edilir. Müəssisənin investisiya fəaliyyətində qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu riskin və ya konkret qiymətli kağızların və formalaşmış qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliliyinin azalmasında

riskin dərəcəsinə. («portfel riskini»), eləcə də novatorluq riskini ayırmaq olar. Yeni layihələr üzrə risklərin üç növünü fərqləndirirlər:

- texniki yeniliklərlə əlaqədar risklər;
- istehsalın iqtisadi və təşkilati tərəfləri ilə əlaqədar olan risklər;
- «müəssisənin gənci iy i» ilə müəyyən edilən risklər.

Risklər bəzi əlamətlərə görə də təsnifləşdirilə bilər.

Məsələn, dinamik və statik, mütləq və nisbi və s.

Dinamik risk idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və ya iqtisadi, siyasi və ictimai həyatın digər sahələrində baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində yaranan gözlənilməz dəyişikliklərlə əlaqədar olan riskdir. Belə dəyişiklik həm itkilərə, həm də əlavə gəlirlərə gətirib çıxara bilər. Statik risk mülkiyyətə ziyan dəyməsi nəticəsində baş verən itkilərlə, eləcə də təşkilatın imkansızlığı hesabına gəlirdə baş verən itkilərlə əlaqədardır. Bu risk yalnız itkilərə gətirib çıxarır.

Mütləq risk pul vahidləri ilə (manat, rubl, dollar və s.), nisbi risk isə vahidin hissələri və ya faizlə ifadə olunur. Məsələn, sahibkarlıqdakı riski mütləq kəmiyyətlə (zərərin və itkilərin məbləği) və nisbi kəmiyyətlə (riskin dərəcəsi, daha doğrusu, nəzərdə tutulan tədbirin həyata keçirilməsi və ya mənfəətin, gəlirin, qiymətin nəzərdə tutulan səviyyəsinin aidə edilməsi ehtimalının ölçüsü) ilə ifadə oluna bilər. Hər iki göstərici zəruridir, çünki onlar mütləq və nisbi riskə uyğun informasiyanın daşıyıcısıdır.

Risklər obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) amillərin təsiri ilə yaranır.

Ən mühüm xarici amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

-inflasiya (xammalın, materialların, yanacaqın, enerji daşıyıcılarının, komplektləşdirici məmulatların, nəqliyyat və digər xidmətlərin, eləcə də müəssisənin məhsulunun və xidmətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə və qeyri-bərabər artması);

-bankların faiz dərəcəsinin və kreditləşdirmə şərtlərinin, vergi dərəcələrinin və gömrük rüsumlarının dəyişilməsi;

-mülkiyyət və icarə münasibətlərində, əmək qanunvericiliyində və s. dəyişikliklər.

Daxili amillər əsasən müəssisə rəhbərliyinin və işçilərin səhvləri və nöqsanları ilə əlaqədardır və müəssisənin fəaliyyəti üçün olduqca təhlükəlidir. Belə ki, xarici ekspertlərin qiymətlərinə görə kiçik: firmaların müxtəlif müvəffəqiyyətsizliyinin 90%-i rəhbərliyin təcrübəsizliyi, dəyişilən şəraitə uyğunlaşa bilməməsi, təfəkkürün mühafizəkarlığı ilə əlaqədardır ki, bu da müəssisənin səmərəsiz idarə edilməsinə, səhv qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarır.

Risklərə münasibət amilini də subyektiv amillərə aid etmək olar. Riskə getmək hazırlığına görə adamlar bir- birilərindən fərqlənirlər. Belə ki, bəzi rəhbərlər risk etməyi xoşlayır, digərləri bunu xoşlamır, bəziləri isə risklərə biganə qalırlar. Konkret adamların davranışından asılı olaraq müəssisənin fəaliyyətində risk strategiyası seçilir. Sabit gəlirə üstünlük verən rəhbər öz fəaliyyətində riskə meyilli olmayan strategiyayı seçir.

Risklərin idarə edilməsi hazırda menecment sahəsində dinamik inkişaf edən peşəkar fəaliyyət növlərindən biridir. Qərbin bir çox firmalarının ştatında xüsusi vəzifə - risk üzrə menecer (risk-menecer) vəzifəsi vardır ki, onun vəzifəsi riskin bütün növlərinin azaldılmasını təmin etməkdir. Risk- menecer müvafiq mütəxəssislərlə yanaşı riskli qərarların qəbul edilməsində (məsələn, kreditin verilməsi və ya investisiya obyektinin seçilməsi) iştirak edir və bu qərarın nəticələrinə görə məsuliyyəti onlarla bölüşür.

Risklərin idarə edilməsi fəaliyyətin aşağıdakı əsas istiqamətlərini əhatə edir:

- 1) riskin dərəcəsinin açıqlanması, təhlili və qiymətləndirilməsi;
- 2) riskin qarşısının alınması, minimumlaşdırılması və sığortalanması tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- 3) böhranlı idarəetmə (baş verən zərərlərin nəticələrinin ləğv edilməsi və təşkilatların yaşaması mexanizmlərinin hazırlanması).

Təşkilat üçün risklərin idarə edilməsinin müəyyən strategiyasını formalaşdırmaq çox vacibdir, bunun üçün aşağıdakı suallara konkret cavab yermək lazımdır:

- öz fəaliyyətində o, riskin hansı növlərini nəzərə almalıdır?
- belə risklərlə idarə etməyə hansı üsullar və vasitələr imkan verir?

- riskin hansı həcmi təşkilat öz üzərinə götürə bilər?

Lakin tək-cə strategiyanın hazırlanması risklərin idarə edilməsi üçün kifayət deyildir. Bunun üçün həmin strategiyanın həyata keçirilməsi mexanizminə, yəni risklərin idarə edilməsi sisteminə malik olmaq lazımdır.

Risklərin idarə edilməsi sistemi qəbul edilən qərarların qiymətləndirilməsi və nəzarət üzrə səmərəli sistemin yaradılması; risklərin idarə edilməsi ilə məşğul olan xüsusi bölmənin yaradılması; risklərin sığortalanması, zərərlərin və itkilərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılması məsələlərini əhatə etməlidir.

Təcrübə risklərin idarə edilməsi üzrə xüsusi təlimatların hazırlanmasının məqsədəuyğunluğunu və zəruriliyini təsdiq edir. Həmin təlimatlarda mümkün risklərlə əlaqədar olan ayrı-ayrı işçilərin və struktur bölmələrin fəaliyyəti reqlamentləşdirilməlidir. Hər şeydən əvvəl bu, banklara, kredit və sığorta təşkilatlarına, investisiya müəssisələrinə, eləcə də başqa fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təşkilatların maliyyə və kommersiya bölmələrinə aiddir [15].

Risklərin idarə edilməsi üsullarını həm məqsədlərinə, həm də tətbiq edilən təsir vasitələrinə görə iki əsas istiqamətə bölmək olar:

- 1) riskin qarşısının alınması və məhdudlaşdırılması üsulları;
- 2) itkilərin ödənilməsi üsulları.

Riskin səviyyəsinin aşağı salınması məqsədini güdən birinci istiqamətə aşağıdakı üsulları aid etmək olar:

-qəbul edilən qərarın variantlarının ətraflı ilkin ekspertizası və riskin müvafiq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

-riskin limitləşdirilməsi- müəyyən qərarla əlaqədar xərclərin mümkün (kənar) hədlərinin müəyyən edilməsi;

-borclunun öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün müxtəlif növ təminatlardan və girovlardan istifadə edilməsi;

- risklərin diversifikasiyası, yəni kapital qoyuluşlarının nəticələrinin bir-birilə əlaqədar olmayan müxtəlif fəaliyyət növləri arasında bölüşdürülməsi. Müəssisə fəaliyyətin bir növü üzrə zərəre düşsə də digər fəaliyyət sahəsinin hesabına mənfəət götürə bilər. Diversifikasiya sahibkarlıq sferasındakı

dəyişikliklərə qarşı müəssisələrin dayanıqlılığını artırmağa imkan verir. Riskin diversifikasiyası zamanı aşağıdakılar həyata keçirilir: müxtəlif qiymətli kağızların investisiyalaşdırılması (8-20 növ qiymətli kağızlar optimal sayılır); investisiya portfelinin strukturunun optimallaşdırılması (1/3-iri firma, 1/3-orta və 1/3 kiçik); malgöndərənlərin təkrarlanması (minimum iki, yaxşı olar üç-dörd malgöndərən); nəqləmə zamanı yüklərin dəstələrə (minimum iki dəstə) bölünməsi; müxtəlif bazar seqmentlərində malların və xidmətlərin satışı (istehlakçıların, müştərilərin müxtəlif kateqoriyaları, müxtəlif regionlar və s.); qiymətli şeylərin müxtəlif yerlərdə saxlanması və s.

-orta mənfəət normasına səmtlənmə, çünki yüksək mənfəət dalınca qaçma riski artırır;

-mümkün itkiləri vaxtında aşkar etməyə və aradan qaldırmağa imkan verən səmərəli nəzarət sisteminin tətbiqi.

Müəssisəyə (təşkilata) dəyən zərərin ödənilməsi məqsədini güdən və ikinci istiqamətə daxil olan risklərin idarə edilməsinin aşağıdakı metodlarını göstərmək olar:

- xüsusi sığorta və ya ehtiyat fondlarının yaradılması .Məsələn, "Səhmdar cəmiyyəti" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq səhmdar cəmiyyətləri ehtiyat fondunu yaratmağa məcburdurlar. Bu fondun vəsaiti mənfəət çatışmayan hallarda mümkün zərərləri və istiqraz vərəqələrini ödəmək üçün nəzərdə tutulur. Bundan əlavə əgər nizamnamədə nəzərdə tutulubsa, dividendlərin ödənilməsi üçün xüsusi fond yaradıla bilər.

- sığorta təşkilatlarında risklərin sığortalanması. Bu üsul müxtəlif kommersiya risklərinin, əmlakın, mülki məsuliyyətin və s. sığortalanması üçün müqavilələrin bağlanması nəzərdə tutur.

Maliyyə menecmentində mənfəətin əhəmiyyəti aşağıdakılar kimi müəyyən edilir:

- ümumi şəkildə sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir və səmərəlilik göstəricilərindən biri hesab olunur;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin və ehtiyatlardan məhsuldar istifadənin stimullaşdırıcı amili kimi istifadə olunur;
- geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirmə mənbəyi və əsas maliyyə resursu kimi çıxış edir.

Mənfəətin çox tərəfli xarakteri onun istifadə edilməsinə sistem yanaşmam nəzərdə tutur. Mənfəətə sistem yanaşma - onun yaranma, qarşılıqlı təsir, bölüşdürmə və istifadə etmə amillərinə məcmu şəkildə baxmağı qarşıya qoyur. Mənfəətin yaranma amilləri tərkibinə müəssisənin müxtəlif növ sahibkarlıq fəaliyyətindən, o cümlədən məhsulun (xidmətin) realizə olunmasından (bu böyük xüsusi çəkiyə malikdir), sair aktivlərin, əsas vəsaitlərin realizə olunmasından alınan mədaxilə aid edilir. Yaranma amillərinin əsas təşkil edicilərindən başqa müəssisələrdə, o cümlədən törəmə müəssisələrdə iştirak payından gəlirlər, qiymətli kağızlara görə gəlirlər, qaytarma şərti ilə maliyyə yardımları, başqa kontragentlər tərəfindən alınan və ödənilən cərimələrin saldosu da aid olunurlar.

Qarşılıqlı təsir amillərinə - dövlətin maliyyə-kredit siyasəti ilə müəyyən edilən xarici (vergilər, vergi dərəcələri, müəyyən qədər qiymətlər, tariflər və rüsumlar) və daxili (maya dəyəri, əmək məhsuldarlığı, fondverimi, fondlasiləhlənmə, dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə sürəti) amillər aid edilir.

Mənfəətin bölgü amillərinə aşağıdakılar daxildir: büdcə və büdcədənkənar fondlara məcburi ödənişlər; bank və sığorta fondları ödənişləri; könüllü ödənişlər (xeyriyyə fonduna ödənişlər daxil olmaqla); müəssisələrdə və kommersiya təşkilatlarında yaradılmış pul vəsaitləri fondlarına mənfəətin köçürülməsi.

İstifadə etmə amillərinə mənfəətin o hissəsi aid edilir ki, o məbləğ müəssisədə və kommersiya təşkilatlarında qalır. Bu amillər istehlak, yığım, sosial inkişaf, kapital və maliyyə qoyuluşunu, zərərlərin və başqa xərclərin örtülməsi kimi istiqamətləri müəyyən edirlər.

Maliyyə menecmenti müəssisənin mənfəətinin bölüşdürülməsi, istehsal və stimullaşdırma proseslərində onun rolu və əhəmiyyəti sahəsində siyasətini müəyyənləşdirir. Müəssisədə maliyyə menecmentinin inkişafına ümumi konseptual baxış məhz bu siyasətdən asılı olur. Bölgü proseslərinin nəticəsi qəbul

edilmiş proqramların reallaşdırılması, kapitalın optimal strukturunun saxlanması və müflisləşmə riskinin minimuma endirilməsi üçün maliyyələşdirməni təmin edə biləcək pul vəsaitləri fondlarının yaradılmasına xidmət edir.

Maliyyə menecmentinin nəzarət funksiyası real pul dövriyyəsinə mənatla nəzarət etməkdən ibarətdir.

Nəzarət funksiyasının reallaşdırılması müəssisənin istehsal maliyyə fəaliyyətinin yekunlarına, eyni zamanda cari və operativ plana uyğun olaraq maliyyə resurslarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi prosesinə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Beləliklə, nəzarət funksiyası bölgü funksiyasından törəmə funksiyadır. Müəssisədə maliyyə nəzarəti iki formada həyata keçirilir:

- maliyyə göstəricilərindəki dəyişikliklərə, ödəmə və hesabatın vəziyyətinə nəzarət;
  - maliyyələşdirmə strategiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət;
- Maliyyə nəzarəti əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:
- məhsul və xidmətin satışından daxil olan gəlirlərə nəzarət;
  - özünü maliyyələşdirmə səviyyəsinə, mənfəətliyə və rentabelliyyə nəzarət;
  - bütün maliyyələşdirmə mənbələrinə yönəldilmiş pul vəsaitləri fondunun vəsaitlərinin hüquqi və vaxünda hesablanmasına nəzarət;
  - istehsal və sosial inkişafın tələbləri nəzərə alınmaqla pul vəsaitləri fondunun verilmiş strukturunun gözlənilməsinə nəzarət;
  - maliyyə resurslarının səmərəli və məqsədəuyğun istifadə olunmasına nəzarət.

Müəssisənin nəzarət funksiyasını həyata keçirmək üçün pul vəsaitləri fondunun normativlərinin müəyyən olunmuş ölçüləri işlənib hazırlanır və onların maliyyələşdirmə mənbələri müəyyən olunur. Söhbət daxili istifadə, struktur

bölmələri və filiallarla maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün normativlərdən gedir.

Maliyyə resurslarından səmərəli və məqsədəuyğun istifadə olunması yekun plan və hesab smetasının formalaşması və pul vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətin köməyi ilə həyata keçirilir.

Daxili maliyyə nəzarəti öz növbəsində müəssisədə yaradılır, bütün idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsini, o cümlədən maliyyə fəaliyyəti sahəsində maliyyə strategiyasının reallaşdırılmasını istifadə edərək, müəssisənin müflisləşmə təhlükəsi və eləcə də böhran vəziyyətinin yaraması barədə xəbərdarlıq etmək üçün istifadə edilir.

Müəssisədə yaradılan maliyyə menecmenti sistemində onun əsas funksional bloklarından biri maliyyə kontrollinqidir. Son zamanlar bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə daxili nəzarət məqsədilə yeni sistem "kontrollinq" adı altında fəaliyyət göstərir. Kontrollinqin konsepsiyası 80-ci illərdə yaranaraq, müəssisələri böhran vəziyyətindən və müflisləşmədən qoruyan aktiv vasitə kimi "kənarlaşmaların idarə edilməsi" adı altında istifadə olunur, əsas plan göstəricilərini (normativ) operativ surətdə faktiki göstəricilərlə müqayisə edərək fəaliyyətin normallaşdırılması məqsədilə əsas amillərə öz təsirini göstərir.

Maliyyə kontrollinqi müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərində nəzarət işlərinin aparılmasını, vaxtı-vaxtında kənarlaşmaların nəticələrinin nəzərdə tutulmuş göstəricilərindən fərqlənməsini müəyyən edir və bunun normallaşdırılması üçün operativ idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasını nəzərdə tutur.

Maliyyə kontrollinqinin əsas funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- maliyyə tapşırıqlarının reallaşdırılmasının gedişatına nəzarət etmə;
- plan maliyyə göstəriciləri ilə normativlərin müqayisə edilməsi;
- maliyyə fəaliyyətinin faktiki nəticələrinin nəzərdə tutulmuş göstəricilərindən kənarlaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- kənarlaşmaların və ya ciddi dəyişikliklərin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə təsirinin və onun maliyyəsinin inkişaf tempinin aşağı düşməsinin diaqnostikası;

- müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin normallaşdırılması və qarşıda duran məqsəd və göstəricilər üzrə operativ idarəetmə qərarlarının işlənməsi;
- daxili maliyyə mühitinin, maliyyə bazarı, konyukturunun və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetrilməsində baş verən daxili dəyişikliklərə uyğun məqsəd və göstəricilərin təhsis edilməsi.

Müəssisədə maliyyə kontrollinqinin yaradılması mərhələləri aşağıda verilir:

- 1) kontrollinq obyektinin təyin olunması. Burada maliyyə kontrollinqinin obyektini kimi, əsasən müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin əsas cəhətləri tədqiq edilir;
- 2) kontrollinqin növlərinin və sferasının təyin olunması. Kontrollinq sisteminin qurulması konsepsiyasına uyğun olaraq, o aşağıdakı növlərə bölünür: strateji kontrollinq; cari kontrollinq; operativ kontrollinq.
- 3) nəzarət olunacaq göstəricilərin prioritet sistemlərinin formalaşması.

Maliyyə kontrollinqinin hər bir növünə daxil olan bütün göstəriciləri öz əhəmiyyətinə görə düzürlər. Belə halda ilk növbədə prioritet sistemin ilkin səviyyəsinə kontrollinqin nəzarət olunacaq göstəricilərindən ən vacibi (birinci dərəcəli) seçilir.

Sonra, ikinci dərəcəli prioritet sistem formalaşır ki, onun göstəriciləri birinci ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Analoji olaraq, bu qayda ilə prioritet sisteminin üçüncü və növbəti səviyyələri formalaşdırılır. Bu cür yanaşma öz növbəsində faktiki kənarlaşmaların səbəblərini aydınlaşdırmağa kömək etmiş olur.

- 4) nəzarətin kəmiyyət standartları sisteminin işlənməsi [1, s. 34].

Cədvəl 1.3

Kontrollinqin növlərinin xüsusiyyətləri

Maliyyə kontrollinqinn	Kontrollinqin əsas göstəriciləri	Əsas nəzarət dövrü
1.Strateji kontrollinq	Maliyyə strategiyasına nəzarət və onun məqsədyönlü göstəriciləri	Rüb; il
2- Cari kontrollinq	Cari maliyyə planlarının göstəriciləri və nəzarəti	Ay; rüb
3. Operativ kontrollinq	Büdcə nəzarəti	Həftə; dekada; ay

Nəzarət olunan göstəricilərin prioritet sistemlərinin formalaşması cədvəldə verilir.

Nəzarət olunacaq maliyyə göstəricilərinin siyahısı və əhəmiyyətinə görə düzülüşü təyin olunandan sonra, onların hər biri üçün kəmiyyət standartlarının müəyyən edilməsi vacibliyi meydana çıxır. Belə standartlar həm mütləq və həm də nisbi göstəricilərlə xarakterizə oluna bilər. Standartlar kimi məqsədli strateji normativlər, cari planlarının və büdcənin göstəriciləri, dövlət tərəfindən və ya müəssisə tərəfindən hazırlanmış norma və normativlər sistemi çıxış edir.

Cədvəl 1.4**Nəzarət olunan göstəricilərin prioritet sistemlərin formalaşması**

Birinci dərəcəli	İkinci dərəcəli	Üçüncü dərəcəli prioritetlər	Digər priori
		Məhsula qiymət səviyyəsi; Məhsulun reallaşdırılması həcmi; Məhsulun realizasiyasının strukturu;	
Xalis mənfəətin məbləği	Xərclərin cəmi	Xidmətlərə qiymət və tarif səviyyəsi; Məhsul istehsalının həcmi; Məhsul istehsalının strukturu	
	Vergi ödəmələrinin cəmi		

Maliyyə menecmentinin nəzarət funksiyasına həmçinin məhsulun və xidmətin reallaşdırılmasından mədaxilə nəzarət, özünü maliyyələşdirmə, mənfəətlik və rentabellik səviyyələrinə nəzarət də daxildir.

Maliyyə menecerinin fəaliyyətinin əsas prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə pul vəsaitlərinin avanslaşdırılmasında risklərin qarşısını almaqla mənfəətin alınması imkanlarını artırmaqdır.

Maliyyə menecmentinin ümumi prinsiplərinə aşağıdakılar aid edilir:

- planlılıq və sistemlilik;
- məqsədyönlük;
- diversifikasiyalıq;
- strateji orientasiyalıq.

Maliyyə menecmenti material, texniki, əmək, maliyyə resurslarını birləşdirərək, onların tarazlığını təmin edir. Maliyyə planlaşdırması bu halda dövlət tənzimlənməsindən istifadə edərək daxili meyllərə əsaslanır.

Maliyyə menecmenti prinsiplərinin reallaşdırılmasına onun marketinqlə qarşılıqlı fəaliyyəti böyük təsir edir. Marketinq strateji planlaşdırma ilə ayrılmaz fəaliyyət göstərdiyindən əmtəə, innovasiya, qiymət siyasətini, reklamı, dizaynı, bazarın segmentləşdirilməsini, servis xidmətini və başqalarını özündə birləşdirir.

Maliyyə menecmentinin daha bir prinsipi - onun məqsədyönlüüdür. Sahibkar, investor, müəssisə rəhbəri həmişə müəyyən bir məqsədə istiqamət götürür ki, o, öz qarşısında və müəssisə qarşısında duran məsələləri həll edərək qoyulmuş məqsədə nail olsun.

Məlumdur ki, bütün müəssisələrin ümumi məqsədləri hər şeydən əvvəl dayanıqlı gəlir, istehsalın artımı, satış bazarının və təsir dairəsinin genişləndirilməsi ilə bağlı olur. Müəssisələrin siyasəti - rentabellik və məhsuldarlığın artımına istiqamətlənir. Bütün bunlar əsas orientir olmaqla yanaşı nəzarət göstəriciləridir.

1.3. Maliyyə risklərinin sığortalanmasının normativ-hüquqi bazası

Siğorta kateqoriyası cəmiyyətin həyatının müxtəlif tərəflərini əhatə etməklə vətəndaşların maddi rifah halının və sahibkarlığın riskinin zəmanətçisi olaraq çıxış edir, proqnozlaşdırılmayan və fəvqəladə hadisə zamanı əmlak mənafeyinin qorunmasına, dövlətin maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə öz təsirini göstərir. O, yalnız siğorta hadisələri zamanında büdcəni dəymiş zərərlərin ödənilməsindən azad etmir, eləcə də uzunmüddətli investisiya mənbəyinə çevrilirlər. Siğorta ixtisaslaşdırılan siğorta təşkilatları tərəfindən reallaşdırılır. Bu şirkətlər dövlət və qeyri-dövlət şirkəti ola bilərlər. Onların fəaliyyət sahəsi ölkədaxili (məhdud), xarici və ya qarışıq siğorta bazarlarını əhatə etməkdədir.

Siğorta bazarının sürətli inkişafı şəraitində siğorta istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə aparıla bilər. Bu siğortanın təşkilati qruplaşdırılmasıdır. Hər hansı təsnifləşdirilmənin əsası elə əlamətlərdən təşkil olunmalıdır ki, bu, bütün həlqələrin ümumi əlaqəsini təmin etsin. Təsnifatlaşdırma əsasında iki əlamətin nəzərdə saxlanması mümkündür: siğorta obyektləri və siğorta məsuliyyətinin səviyyəsində.

Buna uyğun şəkildə iki təsnifləşdirmə tətbiq olunur: siğorta obyektləri üzrə və təhlükəlilik səviyyələri üzrə.

İlkin təsnifat ümumi, növbəti isə yalnız əmlak sığortasını əhatə eləməklə sahəvi xarakter daşıyır. Sığorta məcburi və könüllü şəkildə aparılır.

Məcburi sığorta dövlətin qanunvericiliyi əsasında reallaşdırılmaqla ictimai maraqların təmin edilməsi məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərin sığorta olunmasıdır. Bu müvafiq sığortalanan qrupların qəti müəyyənləşdirilmiş sığorta ödənişinin ödənməsi deməkdir. Başqa sözlə, maddi zərərin ödənilməsi və ya digər pul yardımının göstərilməsi lazım gələndə bu, tək cə dəqiq zərərçəkənin marağına yox, ictimai maraqlara da xidmət edir. Yəni, sığortanın məcburi formaları sığortaçıları müdafiə edir. Ona görə də sosial sığorta, hərbi qulluqçuların sığortası və başqa bir-neçə sığorta forması ölkəmizdə məcburi sığortadır. Müxtəlif ölkələrdə məcburi sığorta obyektləri müxtəlif olur. Məcburi sığortada aşağıda göstərilən prinsiplər fərqləndirilir:

- Sığorta edən hər hansı obyektin sığortasından ötrü məcburi sığorta qanunu tətbiq edilir, sığorta olunan isə sığorta ödənişini ödəməlidir. Qanunlar, adətən, aşağıda göstərilən məsələləri nəzərə alır:

1. məcburi sığortaya aid olunan obyekt siyahısı;
2. sığorta məsuliyyəti səviyyəsi;
3. tarif dərəcəsinin tətbiq edilmə qaydaları;
4. sığorta ödənişinin aparılma dövrü;
5. sığorta edən və sığorta olunanların əsas hüquqları və vəzifələri.

- Qanunda əks olunmuş obyektlərin məcburi sığortasının tam əhatə edilməsi. Məcburi sığorta qanununun reallaşdırılması bir qayda olaraq dövlət sığorta orqanları tərəfindən aparılır. Bunun üçün sığorta orqanları il ərzində ölkədə sığortalanan obyektlərin qeyd olunmasını aparır, sığorta ödənişlərinin hesablanması və müəyyən edilmiş müddətə yığılmasını reallaşdırır.

- Qanunda göstərilən məcburi sığorta obyektlərinin mexaniki şəkildə əhatə edilməsi. Başqa sözlə, heç bir məcburi sığorta obyekti kənar qalmır.

- Sığorta ödənişinin ödənilməsindən asılı olmayaraq bu sığortanın fəaliyyətdə olması. Sığortalananlar, hesablanan sığorta ayırmalarını ödəmədiyi hallarda problemə məhkəmədə baxılır.

- Məcburi sığortanın müddətsiz olması. Sığortaçıların sığortalanan əmlakdan istifadə etdiyi dövrlərdə məcburi sığorta fəaliyyətdə olur. Təkcə sahibsiz və köhnələn əmlak bu sığortaya aid olunmur. Əmlakın başqasına keçməsi zamanı sığorta dayandırılmaz. Məcburi sığorta yalnız sığortalanan əmlak öldükdə yaxud məhv olduqda gücünü itirir.

Məcburi sığortadan fərqli olaraq könüllü sığortada sığortaçıların sığorta olunan arasında müqavilə könüllü şəkildə bağlanır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq könüllü sığortanın hər bir növü üzrə qaydalar müəyyənləşdirilir, dövlət sığorta nəzarət orqanları tərəfindən lisenziya ilə təmin olunur. Ümumiyyətlə, könüllü sığorta müqavilələri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş sığorta müddəti üçün bağlanır. Könüllü sığorta forması aşağıdakı prinsipləri özündə cəmləşdirir:

- Könüllü sığorta qanuni yolla aparılır və könüllülük əsasında fəaliyyət göstərir. Qanunda könüllü sığortaya aid olan bütün obyektlər müəyyənləşdirilmişdir. Konkret şəraitlər sığorta qaydaları vasitəsi ilə tənzim edilir;

- Könüllü iştirak. Əgər sığortalama şərtlərinin ziddinə deyilsə, o zaman sığortaçının obyektini sığorta etməməyə haqqı yoxdur. Bu prinsip sığortalanma haqda ilk tələblərdən sonra sığorta müqavilələrinin bağlanmasının təminatçısı kimi çıxış edir;

- Könüllü sığorta obyektlərin hər hansı hissəsini əhatə edir. Yəni, heç də bütün şəxslər sığortada iştirak etməyi arzulamayırlar. Bundan əlavə, sığorta şərtlərinə uyğun şəkildə sığorta müqaviləsinin bağlanmasında bəzi məhdudiyyətlər vardır;

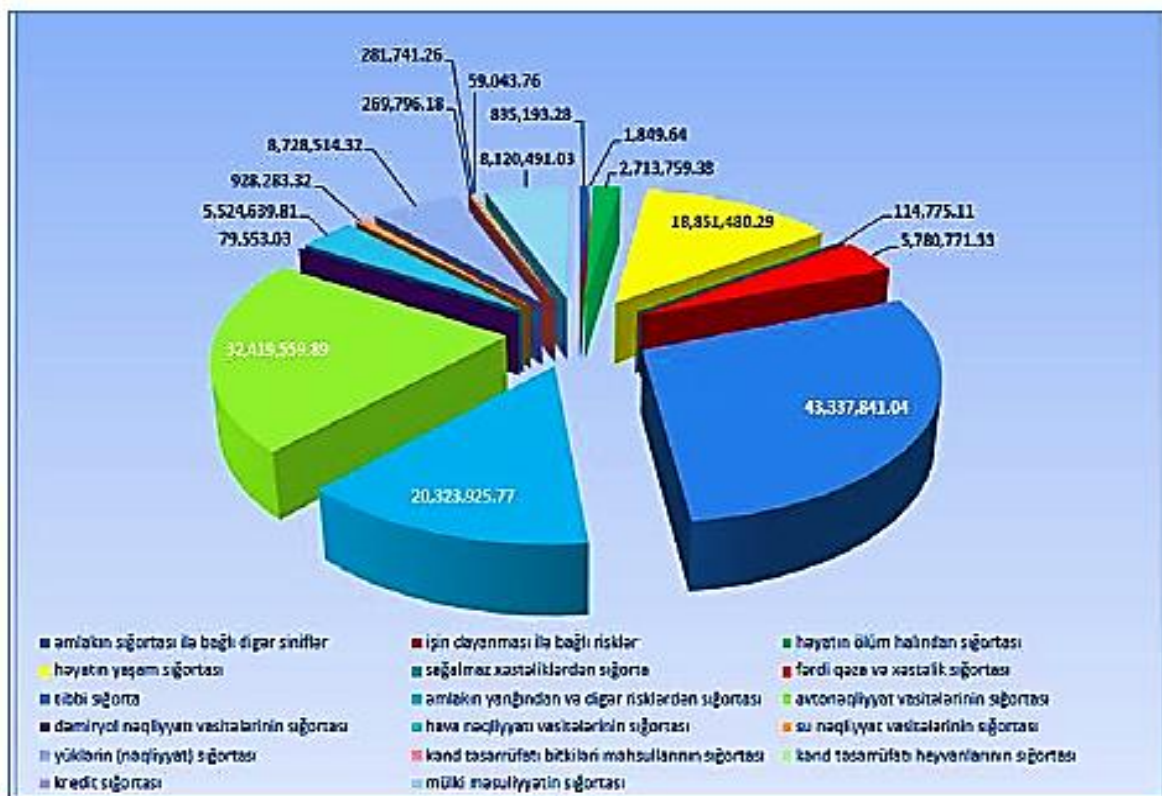
- Könüllü sığorta həmişə sığorta müddətilə məhdudlaşdırılır. Müqavilələrdə müddətin başlanğıcı və sona çatması xüsusi olaraq müəyyən olunur. Könüllü sığortada fasiləsizlik təkcə müddət bitməmişdən öncə təkrar müqavilənin bağlanması ilə müəyyənləşdirilir;

- Könüllü sığorta, sığorta ayırmalarının istər bir dəfəyə, istərsə də dövrü olaraq ödənilmə şəraitində fəaliyyətini davam etdirir. Könüllü sığorta müqaviləsi təkcə sığorta ayırmalarının birdəfəlik yaxud dövrü olaraq ödənilməsi anlarında qüvvəyə minir. Sığorta ayırmasının ödənilməsi uzunmüddətli sığorta müqavilələrinin

fəaliyyətinin dayandırılması ilə nəticələnir. Könüllü sığorta növündə sığorta sinifləri üzrə bölgü aşağıdakı diaqramda əks olunmuşdur.

Diaqram 1.1

Könüllü sığortada sığorta sinifləri üzrə bölgü

Mənbə: www.banker.az

Diaqramdan da görüldüyü kimi, siniflər üzrə bölgüdə ilkin yerləri əmlakın sığortası ilə bağlı digər siniflərin könüllü sığortası, tibbi sığorta üzrə, həyatın yaşama sığortası üzrə, fərdi qəza və xəstəlik sığortası üzrə könüllü sığorta sinifəri tutur. Bu da onun göstəricisidir ki, hökumətin tibbi sığorta sahəsində icbari sığortanın yaradılması məsələsi gün keçdikcə zəruriyyətə çevrilməyə başlayır. Çünki tələbin artması ilə birlikdə avtomatik olaraq dövlətin bu sahəyə tənzimləmə tədbirlərini həyata keçirməsi qaçılmazdır.

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” ölkəmizin qanununa əsasən sığorta iki əsas bölmədən: həyat və qeyri-həyat sığortası sahələrindən ibarət olur. Sığortaçı bu sahələrdən biri yaxud hər ikisində fəaliyyət göstərə bilər.

Həyat sığortası – sığortalının ölməsi, sağlamlığın, iş qabiliyyətinin qocalığa və ya əlilliyə görə tamamilə yaxud da qismən itirilməsi hallarının sığortalanmasıdır. Həyat sığortası üzrə müqavilənin müddəti bitdikdə yaxud sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta məbləği sığorta müqaviləsində müəyyənləşdirilmiş qaydada və şərtlərdə sığortaçıya yaxud onun varisinə ödənilir. Həyat sığortası müqaviləsi uzunmüddətli bağlanılır və bu müddətdə yaranan inflyasiya sığortalıya təminatın verilməsinə mane yarada bilər. Bu cəhətdən sığorta şirkəti fəaliyyətini elə formalaşdırmalıdır ki, sığorta müqaviləsi üzrə qəbul etdiyi öhdəliklərin hamısını müqaviləylə müəyyənləşdirilmiş şərtlər daxilində həyata keçirmək iqtidarında olsun.

İcbari sığorta – əhalinin sosial maraqlarının və dövlətin maraqlarının təmin edilməsi üçün icbari sığorta qanunları təməlinə reallaşdırılır. İcbari sığorta kateqoriyasının növləri, aparılma qaydaları respublikamızın müvafiq qanunları əsasında müəyyənləşdirilir. Ölkədə icbari şəkildə 9 sığorta mövcuddur. Dövlət qulluqçularının müəyyən kateqoriyalarının, həyatın, sağlamlıq və əmlakın sığortalanması və s. icbari dövlət sığortaları birliklərin, icra hakimiyyəti orqanlarının büdcələrinin vəsaitləri hesabına aparılır. İcbari sığortaya yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı bunlar da daxildir:

- əhalinin icbari tibbi sığortası; hava yolu, dəmir yolu, dəniz nəqliyyatı, daxili su nəqliyyatı və avtomobil nəqliyyatı və bədbəxt hadisələrdən.

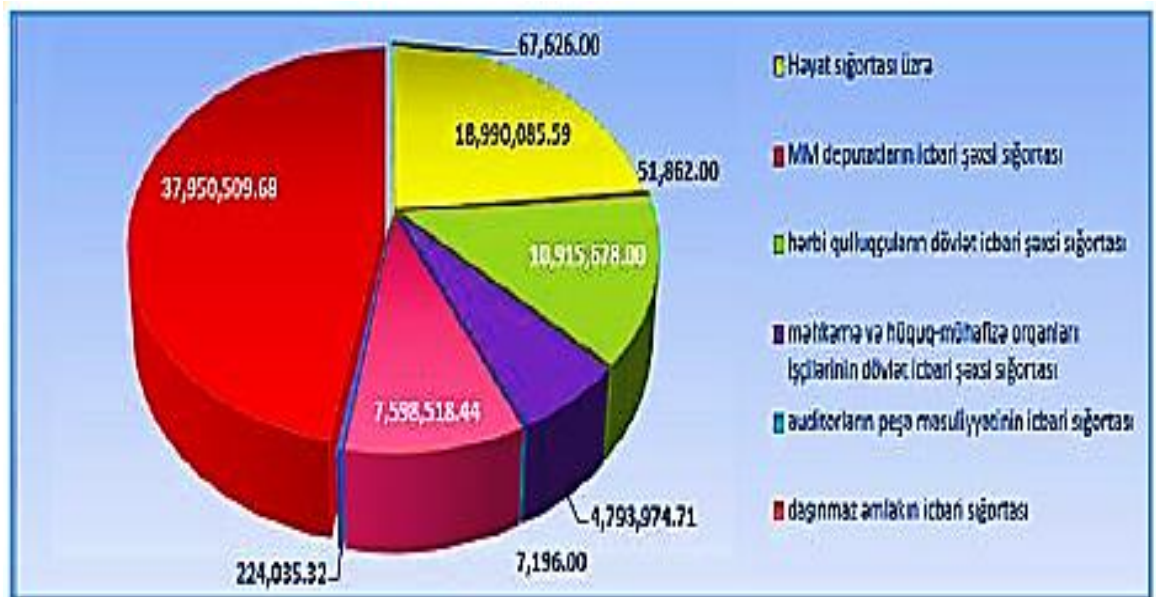
- icbari şəxsi sığorta; vergi xidmətinin əməkdaşlarının icbari dövlət şəxsi sığortası və s.

- əhalinin əmlakının icbari sığortası

Diaqram 1.2

İcbari sığorta üzrə bazardakı durum

Mənbə: www.banker.az¹

Yuxarıdakı diaqramda göstəriləyi kimi, icbari sığorta sahəsində ən vacib bölüm daşınmaz əmlakın və avtomobil nəqliyyatının sığortasıdır. Ən kiçik hissə Milli Məclis deputatlarının icbari şəxsi sığortasının payına düşür.

Qeyri-həyat sığortası – sığorta hadisəsi baş verən zaman sığortaçıya dəyən zərər ödənilməklə onun məsuliyyətləri, əmlakı və əmlak mənafeyi ilə bağlı riskin sığortasıdır.

Sığorta münasibətləri əsasən beş formada olur:

- əmlak sığortası;
- sosial sığorta;
- şəxsi sığorta;
- məsuliyyət sığortası;
- sahibkarlıq riskinin sığortası.

Əmlak sığortası – qrup sığorta hadisələrindən yaxud sığorta etdirənlərlə sığortaçı arasında bağlanan sığorta müqaviləsində razılaşdırılan fərdi sığorta hadisələrindən sığortalanmaqla həyata keçirilir. Bu sığortada sığorta obyektləri kimi hüquqi şəxslərin

¹ www.banker.az

və fiziki şəxslərin əmlakları nəzərdə tutulur. Belə halda təsərrüfat subyektləri üzrə təsnifləşdirmə həyata keçirilir:

- tikililərin sığortası;
- heyvanların sığortası;
- ev əmlakının sığortası;
- nəqliyyat vasitələrinin sığortası;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası.

Ölkəmizdə əmlak sığortasının ən vacib sferalarından biri kənd təsərrüfat sığortası hesab edilir. Kənd təsərrüfatı sığortası bu istehsal sferasının bütün sektorlarını əhatə edir. Bitkilərdən alınan məhsullar, kənd təsərrüfatı heyvanları, evdə saxlanan quşlar, dovşanlar, xəz dərilili vəhşi heyvanlar, arılar, eləcə də kənd təsərrüfatına təyin olunmuş bina, tikili, qurğu, avadanlıq, maşın, nəqliyyat vasitələri və başqa əmlak sığorta obyektləridir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində əmlakın sığortasının subyektı müvafiq icra hakimiyyət orqanları, sığorta sahəsində ölkə qanunvericiliyinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərən sığortaçılar, sığortalılar və sığorta müqavilələrindən irəli gələn öhdəlikləri həyata keçirən başqa hüquqi və fiziki şəxslərdir.

Sosial sığorta – sosial təminatın tərkibi olmaqla onun formalarından biri sayılır. Sosial sığorta dövlətin sosial sahədə olan siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. Sosial sığorta əhali təbəqələrinin maddi təminatı üçün pul vəsaitləri fondları formalaşan və istifadə edilən münasibətlərin məcmusudur. Sosial təminat və əhalinin maddi təminatı və xidmət göstərmək üçün milli gəlirin bir hissəsi hesabına istehlak fondunun yaradılması və istifadə edilməsi prosesində yaranmış bölgü münasibətlərinin məcmusudur. Sosial sığorta sistemi iki hissədən təşkil olunmuşdur:

- ilkin hissə müalicə tədbirlərinin həyata keçirilməsi də daxil edilməklə işçilərin əmək qabiliyyətlərinin qorunmasını və bərpasını təminatçısı kimi çıxış edir;
- növbəti hissə əmək qabiliyyətini itirən və əmək qabiliyyəti ümumiyyətlə olmayan şəxslərin ehtiyaclarınının təminatçısıdır.

Ölkəmizin qanunvericiliyində sosial sığortanın aşağıdakı növləri qeyd olunmuşdur:

- yaş həddinə əsasən təqaüdlərin sığortalanması;
- əlillik təqaüdü;
- müxtəlif əhali qrupları arasındakı münasibətlərin sığortası;
- ailə başçılarının itirilməsi üzrə sığorta və s.

Şəxsi sığorta – vətəndaşların həyat sığortasını, uşaqların sığortasını, nigahadək sığortanı, bədbəxt hadisələrdən sığorta və hava yolu, dəniz yolu, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatından istifadə edən sərnəşinlərin sığortasını özündə birləşdirir.

Sığorta sistemində dövlət şəxsi sığortası mühüm yerə malikdir. Sığortaçıların şəxsi sığortaya olan marağı onunla izah edilir ki, burada sığorta münasibətləri zəhmətkeş şəxslərin yığımının özünəməxsus təşkil olunma formasını özündə göstərir. Şəxsi sığortanın xüsusiyyətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, bir tərəfdən sığorta olunan əhali müxtəlif proqnozlaşdırıla bilinməyən hadisələr baş verərkən hər hansı maddi məlumat qazanırlar. Yəni, risk xarakteri daşıyan sığorta münasibətləri göz önündədir. Belə ki, sığorta etdirənin zədələnməsi, və ya ölməsi nəticəsində sığortalananı ödəniş verilir. Başqa bir tərəfdən şəxsi sığorta müqavilələri üzrə sığorta münasibətlərinin əmanət xarakteri odur ki, hər bir sığorta etdirənə şərait yaradılır ki, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş müddətdə pul (sığorta) məbləği toplansın. Başqa bir tərəfdən isə, şəxsi sığortanın əmanət xarakteri odur ki, müxtəlif müqavilələr üzrə sığorta məbləğlərinin ödənişləri əvvəlcədən şərtləndirilən hadisələrin ərəfəsində (həddi-buluğa çatma, nikah) nəzərdə tutulur.

Ölkəmizdə şəxsi sığortanın növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- uşaqların sığortası;
- vətəndaşların həyat sığortası;
- nikahadək sığorta;
- bədbəxt hadisələrdən sığorta;
- sərnəşinlərin sığortası;
- əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı sığorta və s.

Məsuliyyət sığortası – ölkəmizdə keçid şəraitində yaranan yeni sığorta sahəsi olmaqla bərabər, müxtəlif fəaliyyətlərin nəticəsində üçüncü şəxsə vurulacaq zərərin məsuliyyətində bir sığorta obyektı olaraq çıxış edir. Əmlak sığortasından və şəxsi sığortadan fərqli olaraq məsuliyyət sığortasının ilkin məqsədi üçüncü şəxsin iqtisadi maraqlarının sığorta müdafiəsini təşkil etməkdən ibarətdir. Göstərilən sığorta sahəsinin xarakterik xassəsi odur ki, burda sığortaçı və sığorta olunanlarla birlikdə əvvəlcədən bilinməyən fiziki və hüquqi şəxslərin də sığorta münasibətlərinin subyektinə çevrilməsi prosesi gedir.

Sahibkarlıq risklərinin sığortası – digər sığorta növləri kimi yarana biləcək risklərə, hadisələrə və dəyəcək zərərlərə qarşı əvvəlcədən görülən tədbirlər kompleksi kimi anlaşılır.

FƏSİL II. MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA SİĞORTA METODUNUN TƏTBİQİ

2.1. Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üsulları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri vardır ki, onlarda riski hesablamaq və kəmiyyətə qiymətləndirmək mümkündür və riskin dərəcəsinin müəyyən edilməsi metodları həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən yaxşı işlənmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl sığorta fəaliyyətinə və oyun biznesinə aiddir, çünki burada ehtimal nəzəriyyəsi metodları, oyunlar nəzəriyyəsi və riyazi statistika modelləri geniş istifadə olunur. Lakin bu metodların fəaliyyətin başqa növlərinə tətbiqi adətən kifayət qədər səmərəli olmur, çünki sığorta riski fəaliyyətin növündən asılı olmayaraq müəyyən obyektə aid olur. Məsələn, evin və ya nəqliyyat vasitəsinin sığortalanması sığortalanan obyektin istifadə edilməsi üsulunu nəzərə almır. Sahibkarlıq riskini qiymətləndirərkən meneceri hər şeydən əvvəl bütün obyektin taleyi deyil, konkret sövdələşmə və onunla əlaqədar qərarın qəbul edilməsi zamanı potensial itkilərin ehtimalı və ölçüsü maraqlandırır [7].

Riskin kəmiyyət ölçüsü itkilərin mütləq və ya nisbi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Mütləq mənada risk fiziki (natural-cisim) və ya dəyər (pul) ifadəsində mümkün itkilərin ölçüsünü müəyyən edir. Nisbi ifadədə isə mümkün itkilərin kəmiyyətinin müəyyən bazaya (məsələn, kapitalın cəmi xərclərə və ya mənfəətə) nisbəti kimi müəyyən edilir. Lakin praktikada konkret idarəetmə qərarının həyata keçirilməsi zamanı məsələ mürəkkəbləşir, çünki riskin bir deyil, bir neçə növünü nəzərə almaq lazım gəlir. Bununla əlaqədar olaraq kompleks riskin ümumi səviyyəsi (R) xüsusi risklərin (r) məbləği kimi müəyyən edilir:

$$R = \sum r_i$$

Bu halda xüsusi risk müvafiq növ riskin müəyyən verilmiş normativ minimal səviyyəsinin artırılması və azaldılması yolu ilə müəyyən edilə bilər.

Bu zaman

$$R = \sum (r_i^0 \pm d)$$

Müflisləşməyə aparan riskin dərəcəsini kəmiyyətcə qiymətləndirmək imkanının olması fəvqəladə dərəcədə vacibdir. Bu məqsədlə risk əmsalı hesablanır. Risk əmsalı zərərlərin mümkün maksimal həcmnin investorun xüsusi vəsaitinin həcminə nisbəti kimi hesablanır:

$$K_p = \frac{y}{c}$$

burada K - risk əmsalı;

Y - zərərlərin mümkün maksimal məbləği;

C - xüsusi vəsaitlərin məbləğidir .

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, riskin optimal əmsalı 0,3, kritik risk əmsalı isə 0,7 olur.

Elmi və peşəkar ixtisaslaşma kimi risklərin idarə edilməsi menecmentin ən mürəkkəb sahəsidir, çünki o, müxtəlif böyük sahələrinin qovşağında yerləşir, riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə, strateji, maliyyə və investisiya menecmenti elementlərinin tətbiqi sahəsində vərdişləri, sığorta fəaliyyətinin və birja ticarətinin spesifikasiyasını bilməyi tələb edir. Müasir biznes risklərin idarə edilməsinin xüsusi birja vasitələrindən istifadə edilməsinə daha çox ehtiyac duyur. Belə vasitələrə forvard, fyuçers, opsiya kimi müddətli kontraktları aid etmək olar ki, bunlar da sığortalanma və mənfəətin götürülməsi üçün istifadə olunur. Bu gün bankların və maliyyə təşkilatlarının böyük əksəriyyəti bu vasitələrdən fəal istifadə edir, ticarət və xüsusilə sənaye şirkətlərinin menecerləri tərəfindən də risk menecmenti metodlarının mənimsənilməsi və fəal tətbiqi gözlənilir.

Dövlət iqtisadiyyatın əsas subyektlərindən biri olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatda əsasən nəzarət və tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Tənzimləmə funksiyasını dövlət iqtisadi proseslərdə inzibati və iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirir. Dövlətin tənzimləmə funksiyası iqtisadi proseslərdə səmərəliliyin artırılması məqsədilə yaranmış müəyyən çatışmazlıqlar, pozuntular,

iqtisadi inkişafda durğunluq yaradacaq amillər müşahidə edildikdə və ya gözlənildikdə həyata keçirilir.

İqtisadi risklər iqtisadiyyatda fəaliyyətin təşkilinə, iqtisadi və idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına, eləcə də yekunda iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinə ciddi təsir göstərə bilər. Belə ki, əksər insanlar qeyri-müəyyənlikləri, gözlənilməz dəyişiklikləri əsasən müsbət hal kimi qəbul etmirlər. İqtisadi fəaliyyətinin yekununda itirmə ehtimalının yüksək olması bir çox hallarda insanları fəaliyyətdən çəkindirir. Ölkədə qeyri-stabillik olduqda insanlarda iqtisadi fəaliyyətə maraq azalır, təşəbbüskarlıq səviyyəsi aşağı düşür. Bu isə ümumilikdə cəmiyyət üçün gələcək inkişafı ləngidə bilər. Sadə bir misal göstərə bilərik ki, ərəb baharından sonrakı dövrdə ərəb baharı baş vermiş ölkələrə səyahət edən turistlərin sayı kəskin azalmışdır. Yaranmış qeyri-stabil vəziyyətlə bağlı bu ölkələrin əhalisi mövcud çətinliklərə görə öz ölkələrinin gələcək inkişafına inamsız yanaşaraq Avropa ölkələrinə miqrasiya etməyə başlamışdır. Türkiyədə son zamanlarda baş verən terror hadisələri və Rusiya ilə yaranan gərginlikdən sonra turizm sektorunda müəyyən durğunluq yaranmışdır. Rusiyanın Türkiyəninin kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas alıcılarından biri olması ölkədə kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlara da təsirsiz ötüşmədi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış xaos vəziyyəti, siyasi-iqtisadi istiqrarsızlıq ölkədə təsərrüfatçılığın çökməsinə səbəb olmuşdu. Ölkədə həmin dövrdə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etdiyi bazar iqtisadi sistemə keçidin əsası qoyulsa da, dövrün reallıqları göstərdi ki, dövlətin tənzimləmə siyasəti olmadan əlverişli, iqtisadi risklərin aşağı səviyyəyə salındığı fəaliyyət mühiti yaradılmadan iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil.

Dövlət iqtisadi riskləri tənzimləyərkən cari və strateji riskləri bir-birindən fərqləndirməlidir. Cari risklər cari dövr üzrə nəzərdə tutulan fəaliyyətin yerinə yetirilə bilməməsi, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmaması ilə bağlı yaranan risklərdir. Strateji risklər strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi və ya strateji hədəflərə (nəticələrə) çatmaq üçün yerinə yetirilən fəaliyyətin uğursuzluğu halında yarana biləcək risklərdir.

Cari dövrdə həyata keçirilən düzgün iqtisadi fəaliyyətlə strateji riskləri azaltmaq mümkündür. Ancaq biz birmənalı şəkildə cari risklərin səviyyəsinin azaldılmasının strateji risklərin səviyyəsinin azaldılmasına müsbət təsir göstərəcəyini deyə bilmərik. 2008-ci ildə dünyada neftin 1 barrelinin qiyməti 120 dollar civarında olarkən ölkəmizdə dövlətin cari xərclərini yerinə yetirə bilməməklə bağlı risklərin səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Bununla belə ÜDM-in strukturunda neft sektorunun payının yüksək olması, xarici ticarətin strukturunda iqtisadiyyatın digər sahələrinin payının aşağı olması, neft ehtiyatlarının gələcəkdə azalması, neftin qiymətinin dünya bazarında müəyyən olunması və ölkəmizin bu qiymətlərə təsir göstərmə imkanlarının olduqca məhdud olması, neftdən asılılıqla bağlı strateji risklərin səviyyəsini həmin dövr üzrə neftin qiymətinin yüksək olması aşağı salmamışdır.

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma prosesi, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının bir-birinə inteqrasiyası prosesləri nə qədər sürətlənsə də hər bir ölkənin öz milli iqtisadiyyatı, milli iqtisadi strategiyası mövcuddur. Hər bir ölkənin qloballaşma prosesindəki rolunu milli iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti müəyyən edir. Ölkələrin bu prosesdə gələcək üçün daha yaxşı nəticələr əldə etməsi onların öz milli iqtisadiyyatlarını hansı istiqamətdə və hansı səviyyədə inkişaf etdirə bilməsi, inkişaf strategiyasının düzgün qurulmasından asılıdır. Eyni zamanda qloballaşma prosesindən yaranan risklər sağlam milli iqtisadiyyata malik olmayan ölkələrin bu proses nəticəsində iqtisadiyyatının ağır vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadi sisteminə keçməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətlənməsi ölkəmizi də global iqtisadi sistemin tərkib hissəsinə çevirmişdir. Bu baxımdan bu sistemdə yaranacaq risklərin qarşısının alınması üçün bu cür risklərin yaranmasının səbəblərinin öyrənilməsi, risklərə davamlı, sağlam milli iqtisadiyyatın qurulması həm ölkə iqtisadiyyatını global iqtisadi proseslərin mənfi təsirlərindən qoruya bilər, həm də bu prosesin müsbət tərəflərindən istifadə etməyə imkan yaradacaqdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sahə strukturunda düzgün proporsiyaların müəyyən olunması və bu proporsiyalara uyğun iqtisadiyyatın hərtərəfli və səmərəli şəkildə

inkişaf etdirilməsi, risklərə davamlı, sağlam milli iqtisadiyyatın qurulmasının əsas şərtlərindəndir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturunda neft sektorunun üstünlüyü ölkə iqtisadiyyatının neftdən, neft gəlirlərindən asılılığının yüksək olmasına səbəb olur. Bu isə ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən risklər yaradır. Bu risklərin yaranması aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır:

- Neftin satışı dünya bazarında həyata keçirilir və satış qiyməti tələb təklif əsasında formalaşır. Bu halda neft ixrac edən bir ölkə kimi Azərbaycanın dünya üzrə neft ixracındakı payını da nəzərə alsaq neftin satış qiymətinə təsir imkanları olduqca məhduddur. Qiymətə nəzarət imkanlarının olmaması qiymətlərlə bağlı qeyri-müəyyənliyi artıraraq doğru proqnoz vermə ehtimalını azaldır və bu da iqtisadiyyatı əsasən neft gəlirlərinə bağlı bir ölkə üçün iqtisadi riskləri artırır.

- Neft ehtiyatlarının tükənən təbii ehtiyatlardan olması və yaxın gələcəkdə ehtiyatlarının həcmnin kəskin şəkildə aşağı düşəcəyi ilə bağlı verilən proqnozlara əsasən neft ixrac edən ölkə kimi bu sahə üzrə ölkənin gəlirlərinin azalması ehtimalını artırır.

Bu halda dövlətin strateji maraqlarının qorunması üçün mövcud və gözlənilən riskləri tənzimləməsi vacibdir. Azərbaycanda 2015-ci ildə baş verən devalvasiya bir daha göstərdi ki, ölkədə strateji risklərdən yaranan mənfi təsirləri azaltmaq üçün əvvəlcədən ölkə iqtisadiyyatı təkmilləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda dövlət tərəfindən qanunvericilik bazasının və sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın əsasən qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra proqramların qəbulu və icrası öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Dövlət iqtisadi fəallığı artırmaqla iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəallıq təsərrüfat subyektlərinin mənfəət əldə etmək imkanları genişləndikcə daha da artır. Ancaq hər bir fəaliyyət, hər bir qərar müəyyən riskləri nəzərə almağı tələb edir. Demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrində risklər mövcuddur.

Məqsədi yüksək qazanc əldə etmək olsa da, sahibkar riskin müəyyən həddindən sonra fəaliyyətdən imtina edir. Sahibkarın fəaliyyətdən imtina etməsi iqtisadi fəallığı azaldır. Bu isə müəyyən mənada fəaliyyət nəticəsində mümkün ola biləcək yüksək mənfəətin itirilməsinə səbəb olur. Bu mənada dövlətin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, riskin dərəcəsini sahibkarlar üçün qəbul edilə bilən səviyyəyə qədər aşağı salsın. Xüsusilə iqtisadiyyatın ölkə üçün strateji əhəmiyyətə malik olan elə sahələri olur ki, burada risk dərəcələri yüksək olur və sahənin inkişafı dövlət dəstəyi olmadan lazımı səviyyəyə çata bilməz. Buna misal olaraq biz kənd təsərrüfatında taxılçılıq sahəsini qeyd edə bilərik. Hansı ki, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilmədiyi halda xarici ölkələrdən asılılıq milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilə bilməməsi riskini artıracaqdır. Buna görə də bir çox dövlətlər ən azı zəruri ərzaq məhsullarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara müəyyən güzəştlər tətbiq etməklə, müəyyən yardımlar göstərməklə, onların risklərini azaldırlar. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın risk dərəcəsi yüksək olan sahələrində iqtisadi fəallığın azalmasının qarşısını alır.

Sahibkarlar üçün əsas məqsəd yüksək mənfəət əldə etmək olduğu üçün əsas risk gözlənilən mənfəətin əldə edilə bilməməsi, itkilərlə üzləşməkdir. İstehsal xərclərinin istehsal olunmuş məhsul vahidinə düşən hissəsinin artması məhsulun qiymətinin artmasına bu isə satışın azalması ilə gəlirlərin, mənfəətin azalmasına səbəb ola bilər. Bu da öz növbəsində sahibkar üçün risk yaradır. Ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlət vergi güzəştləri tətbiq etməklə, güzəştli şərtlərlə kreditlər verməklə, ssudalar və subsidiyalar verməklə onların risklərini azaldır. Bu isə həmin sahələr üzrə iqtisadi fəallığı artırmaqla həm də ölkənin strateji maraqlarına xidmət edir.

İqtisadiyyatda riskləri artıran bir digər amil isə inhisarçılıq fəaliyyətidir. İnhisarçılıq fəaliyyəti mövcud olan sahələrdə inhisarçı mövqeyə malik təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərdikləri sahəyə yeni subyektlərin daxil olmasını və fəaliyyət göstərməsini hər vasitə ilə əngəlləməyə çalışırlar. Bu həmin sahə (bazar) üzrə fəaliyyətlə bağlı riskləri artırır. Bu isə inhisarçı fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat üçün

müsbət olsa da, nə cəmiyyət üçün, nə də dövlət üçün səmərəli deyildir. Azərbaycanda inhisar fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün qanun qəbul edilmişdir və bu məsələlərin tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

İnflyasiya yüksək həddə olduqda və dövlət tərəfindən idarə oluna bilmədikdə ölkədə maliyyə sabitliyi pozulur və təsərrüfat subyektləri üçün risklər daha da artır. Bu isə iqtisadi fəallığı azaltmaqla həm işsizlik səviyyəsinin, yoxsulluğun artması, həm də dövlətin gəlirlərinin azalması riskini artırır. İnflyasiya dövlət səviyyəsində tənzimlənən iqtisadi prosesdir. Buna görə də dövlətin antiinflyasiya siyasəti nə qədər əsaslı və düzgün şəkildə həyata keçirilərsə inflyasiya ilə bağlı iqtisadi risklərin azaldılmasında bir o qədər effektiv olacaqdır.

2.2. Maliyyə risklərinin sığortalanmasının təhlili və qiymətləndirilməsi

Müxtəlif şirkətlər bazarda rəqabət prinsipinə uyğun olaraq müxtəlif sığorta tarifləri təklif edirlər. Məlumdur ki, sığorta haqqları sığorta şirkətlərinin sığorta hadisəsinin baş vermə riskini necə qiymətləndirilməsini əks etdirir. Lakin bəzi hallarda sığorta şirkətləri bazar payını artırmaqdan ötrü risklərin adekvat qiymətləndirilməsinə əhəmiyyət verməyərək digər rəqib şirkətlərlə münasibətdə daha aşağı sığorta tarifləri təklif edirlər ki, bununla da dempinq siyasətini həyata keçirmiş olurlar. Daha aşağı sığorta haqqlarının təklif olunması şirkətin gələcəkdə baş verəcək hallara qarşı ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Belə dempinq siyasəti aparan şirkətlərin həyata keçirdiyi haqsız rəqabətin qarşısını almaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı minimum sığorta tariflərini müəyyən edə bilər.

Məlumdur ki, kommersiya riskləri sığortalanarkən sığorta müqaviləsini bağlayan tərəf sığortalı qismində sığorta şirkətinə sığorta haqqı ödəyir. Sığortaçı tərəfindən qəbul edilmiş sığorta tədiyyələri bütün dünyada müəyyən əsaslara görə hesablanır. Bu əsasları təşkil edən qaydalara “sığorta tarif” deyilir. “Sığorta tarifi - sığorta haqqının hesablanması üçün aktuari hesablamalarına əsasən müəyyən edilən dərəcədir.”

Ümumi qayda olaraq yuxarıda qeyd olunan faktorlar nəzərə alındıqdan sonra sığorta məhsulu üzrə tarif formalaşdırılır. Sığorta şirkətlərində tariflərin hesablanması işi ilə sığorta şirkətinin Aktuar hesablamalar şöbəsi və ya Aktuar Xidməti məşğul olur ki, burada maliyyə, statistik cədvəllərdən istifadə etməklə və ehtimal nəzəriyyəsinin elementlərini tətbiq etməklə tarif müəyyənləşdirilir. Əsas lazım olan məsələ sığorta hadisəsinə səbəb ola biləcək elementləri riyazi modelləşdirməkdir. Kommersiya fəaliyyətində əksər hallarda sığorta müqaviləsində fransızca adlanan azadolma yer alır. Azadolma dedikdə sığorta hadisəsi nəticəsində yaranan itkilərin və ya dəyən zərərin sığorta təminatı ilə əhatə olunmayan və sığortalının üzərində qalan hissəsi başa düşülür. Beynəlxalq kommersiya əməliyyatının sığortalanması zamanı müəyyən məbləğlə ifadə olunan zərərlər azadolma məbləğindən kiçik olarsa belə halda həmin baş vermiş zərər üzrə ödəniş edilmir. Risklərin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün ən vacib məqamlardan biri sığorta şirkətləri üçün keçmişdə baş vermiş zərərlərin statistikasındır. Sığorta şirkətləri aşağıdakı mənbələrdən statistik məlumatları əldə edə bilər.

1) Dövlətin Statistika Komitəsinin və ya sığorta hadisəsi ilə əlaqəli statistik məlumat dərc edən dövlət qurumunun məlumatı əsasında 2) Beynəlxalq ölçüdə fəaliyyət göstərən iri sığorta və təkrar sığorta şirkətlərinin dərc etdiyi statistik məlumat əsasında 3) Şirkətin daxilində keçmiş sığorta hadisəsi ilə bağlı verilənlərin analizi ilə məşğul olan şöbənin məlumatı əsasında. Qeyd edilən mənbələr əsasında məlumat əldə edildikdən sonra riski qiymətləndirilən kommersiya proyektinə üzrə əvvəllər müntəzəm surətdə sığorta hadisələri baş vermişdirsə bu halda sığortaçı sığorta tariflərinə nizamlayıcı vuruqlar tətbiq etməklə sığorta haqqlarını artırmağa bilər və ya sığorta etməkdən imtina edə bilər. Həmçinin əgər keçmişdə həmin kommersiya fəaliyyəti üzrə nəzərə çarpacaq dərəcədə sığorta hadisəsi qeydə alınmamışdırsa sığorta şirkəti sığorta tariflərində azalmalar tətbiq edə bilər. Bu o şərtlə baş verə bilər ki, sığortalı tərəfi ilə razılaşdırılmış sığorta tarifi aktuar hesablamalar nəticəsində əldə olunmuş xalis sığorta haqqından aşağı olmasın. Ümumiyyətlə, hesablanmış sığorta haqqları müxtəlif zaman intervalllarında ödənilə bilər. Kommersiya əməliyyatının iştirakçıları əsasən cari il üzrə əməliyyatları sığortalamaqda maraqlı olduğundan əksər hallarda sığorta haqqı illik

qaydada ödənilir. Uzunmüddətli strategiya əsasında reallaşdırılması nəzərdə tutulan kommersiya əməliyyatlarında əməliyyatın həcmi nəzərə alınaraq sığorta hadisələrinin yaxın gələcəkdə deyil bir müddət sonra baş verməsini əsas tutaraq sığorta şirkətləri ilkin müddətdə stimullaşdırma məqsədi ilə daha az sığorta haqqının ödənməsi ilə razılaşırlar. Aydındır ki, müddətin sonuna getdikcə daha riskli kommersiya fəaliyyəti üçün illik qaydada alınan sığorta haqlarının miqdarı artırılır. Bu uzunmüddətli dövrdə kommersiya fəaliyyətini təşkil edən elementlərdə həssaslığın müşahidə olunması və təsirlərə asanlıqla məruz qalması ilə nəticələnir. Məsələn, 10 illik kommersiya fəaliyyəti üçün müddətin sonuna doğru getdikcə istehsal avadanlıqlarının mənəvi və fiziki aşınması, bazara rəqabətli məhsulun daxil olması ilə əlaqəli kommersiya əhəmiyyətli məhsula tələbin azalması və biznesin iflası uğraması, ixrac və idxal zamanı malların saxlanması və daşınmasına xidmət edən və onlara münasibətdə tətbiq edilən yeni texnologiyanın ənənəvi üsulla həyata keçirilən texnologiyaya asanlıqla əvəzləməsi və s. amillər uzunmüddətli kommersiya proyektinin arzuolunmaz nəticələrinə gətirib çıxara bilər. Uzunmüddətli kommersiya sazişləri üzrə sığorta haqları ödənilərkən Bonus-Malus sistemi tətbiq oluna bilər. Nümunə üçün deyək ki, 10 illik müqavilə bağlanmışdır və sığorta müqaviləsi üzrə sığortalı hər il 1000 şərti maliyyə vahidində sığorta haqqı ödəyir. Sığorta müqaviləsinin gedişində sığorta hadisəsi qeydə alınmır və sığortaçı riskin azaldığını hesab edərək sığorta haqqını 800 şərti maliyyə vahidi kimi müəyyən edir. Əgər sığorta hadisəsi baş vermiş olsa idi sığorta haqları 1200 şərti maliyyə vahidi olmuş olardı. Bütün bunlar sığorta müqaviləsi bağlanarkən hər iki tərəfin razılığı ilə aparılır.

Cədvəl 2.1

“PAŞA Həyat Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyətində 31 dekabr 2016-cı il tarixdə başa çatmış il üzrə Maliyyə Hesabatları (manat)

	Maşın və avadanlıq	Nəqliyyat vasitələri	Mebel və təsərrüfat inventarları	Amortizasiya olunmayan aktivlər	Cəmi
Daxilolmalar	61175,09	104700	210270,85		376145,94

Təqdim edilmiş əsas vəsaitlər		-56000			-56000
Təqdim edilmiş ə/v-n qaytarılan amortizasiyası		43834,93			43834,93
Amortizasiya ayırmaları	-50132,31	106829,52	-33732,38		-190694,21
31 dekabr 2014-cü il tarixinə qalıq dəyəri	123312,28	243038,77	202176,45		568527,50
Daxilolmalar	112475,68	108500,00	97408,42		318384,10
Təqdim edilmiş əsas vəsaitlər		100200,00	-16169,78		-116369,78
Təqdim edilmiş ə/v-n qaytarılan amortizasiyası		84096,85			84096,85
Amortizasiya ayırmaları	-71948,36	111057,94	-51139,21		-234145,51
31 dekabr 2015-ci il tarixinə qalıq dəyəri	163839,60	224377,68	232275,88		620493,16
Daxilolmalar	152211,66	281673,76	32919,81		466805,23
Təqdim edilmiş əsas vəsaitlər		-87300,00			-87300,00
Təqdim edilmiş ə/v-n qaytarılan amortizasiyası		80127,40			80127,40
Amortizasiya ayırmaları	-77218,69	148282,82	-75036,14		-300537,65
31 dekabr 2016-cı il tarixinə qalıq dəyəri	238832,57	350596,02	190159,55		779588,14
01 yanvar 2017-ci il tarixinə ilkin dəyər	492224,28	658473,76	363491,05		1514189,09
Yığılmış amortizasiya	253391,71	307877,74	-173331,50		-734600,95
31 dekabr 2016-cı il tarixinə qalıq dəyəri	238832,57	350596,02	190159,55		779588,14

Mənbə: <http://www.pasha-life.az/about?lang=az#reports>

Yuxarıda göstərilən cədvəldə “Paşa Həyat Sığorta” ASC-nin maliyyə hesabatları əks olunmuşdur. 2014-2016-cı illəri müqayisə etsək görürük ki, ümumi qalığ dəyərinin miqdarında artım müşahidə olunmuşdur. Mebel və təsərrüfat inventarları üzrə hesabatda 2015-ci ildə artım müşahidə edilsə də, 2016-cı ildə son 5 ilin ən aşağı səviyyəsinə düşmüşdür. Ancaq nəqliyyat vasitələrinin sığortalanmasında gəlirdə artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2017-ci il 1 yanvar tarixinə olan göstəriciyə görə nəqliyyat vasitələrinin sığortası 350596 manat təşkil etmişdir.

Sığortaçı nöqteyi-nəzərindən sığorta risklərinin sayı hesabı yoxdur. Sığorta şirkətləri yeni məhsullar hazırladıqca onlar yeni sığorta riskləri ilə qarşılaşırlar. Bu halda riskin təbiətinə bələd olmaq sığorta riskinin həqiqi təhlükəlilik həddini qiymətləndirməyə imkan verir. Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, sığorta risklərinin müxtəlifliyi onların təsnifatını çətinləşdirir və risk növlərinin geniş siniflərə bölünməsinə və oxşar xarakterləri olan sığorta risklərinin qruplaşdırılmasını zəruri edir.

Risklərin səbəbi hər bir layihəyə xas olan qeyri-müəyyənlikdir. Qeyri-müəyyənlik deyəndə layihə şərtləri (ssenarilər) haqqında dürüst və dolğun olmayan informasiya başa düşülür. Qeyri-müəyyənlik təzahürləri nəticələri müsbət (gəlir, artım, digər qazanc), mənfi (ziyan, zərər, itkilər) və ya sıfır (mənfəətsizlik, it- kisizlik) ola bilər. Qeyri-müəyyənlikdən fərqli olaraq risk layihə iştirakçılarının birinin nöqteyi-nəzərindən, onun üçün əlverişli olmayan ssenari və ya nəticələrin reallaşması imkanını əks etdirən subyektiv xarakteristikasıdır. Risk anlayışına müxtəlif təriflər verilir.

1. Risk dedikdə qaçılmaz seçim situasiyasında qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ilə bağlı təsərrüfatçılıq subyektinin fəaliyyəti başa düşülür. Burada seçilən alternativlərdə olan istənilən nəticənin əldə edilməsi ehtimalının, uyğunsuzluqlar və məqsəddən kənarlaşmaları qiymətləndirməyə imkan vardır.
2. Risk layihənin reallaşdırılmasında itkilərə gətirmə qorxusudur.
3. Risk layihənin çoxsaylı qiymətləndirmə göstəricilərinin proqnozu nəticəsində alınmış səpələnmə (dispersiya) ölçüsüdür (mənfəət, kapitalın rentabelliği və s.)

4. Risk innovasiya layihəsi məqsədinin nəzərdə tutulan həcmdə əldə edilməməsi təhlükəsi ilə müqayisə edirlər. Bu halda fərz edirlər ki, gözlənilən xarici mühit durumu əvəzinə daha pis situasiya əmələ gələ bilər (məsələn, mənfəət kəmiyyəti müəyyən qədər azala bilər)

Beləliklə, risk haqqında çox hallarda neqativ mənada deyilir. Bununla belə, xüsusi metodlar mövcuddur ki, onlar nəinki layihə risklərini müəyyən etməyə və layihənin inkişafı variantlarının çoxluğunu daha çox və ya daha az dəqiqliklə təyin etməyə köməklik göstərir, hətta müəssisənin (firmanın) davranışı və qeyd edilən situasiyalar üçün layihənin reallaşma şərtlərini təsvir etməyə köməklik göstərir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün ən əsas layihə risklərinin təhlili zəruridir. Bunu isə riskləri təyin etmədən, sistemləşdirmədən etmək olmaz. Bu təsnifat əsasında həyata keçirilir, yəni, risklərin müəyyən əlaməti əsasında konkret qruplara bölüşdürülməsi ilə. Risklərin elmi əsaslı təsnifatı layihə təhlili gedişində hər bir riskin yerinin dəqiq təyin edilməsinə köməklik göstərir və risklərin idarə edilməsi üçün potensial imkanlar yaradır.

Layihə fəaliyyətinin real təcrübəsinə əsaslanan ümumiləşdirmə təsnifat bir tipik, ən çox təsadüf edilən riskləri nəzərə alır ki, layihə iştirakçıları bunlarla üz-üzə gəlir:

- iqtisadi qanunvericiliyin qeyri-stabilliyi və cari iqtisadi situasiya, investisiya şəraiti və mənfəətin istifadəsi ilə bağlı risklər;
- xarici iqtisadi risklər (ticarət və göndərişlərə məhdudiyətin daxil edilməsi imkanı və s.);
- siyasi situasiyanın qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı, ölkə və regionda əlverişsiz sosial-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olan risklər;
- texniki-iqtisadi göstəricilərin dinamikası, yeni texnika və texnologiya parametrləri haqqında qeyri-dolğun və qeyri-dəqiq informasiya ilə bağlı risklər;
- bazar konyunkturasının, qiymət, valyuta məzənnələrinin və s. dəyişməsi ilə bağlı risk;
- təbiət-iqlim şəraitlərinin qeyri-müəyyənliyi, təbii fəlakətlərin mümkünlüyü ilə bağlı risk;

- istehsalat-texnoloji risklər (avariyalar və avadanlığın sıradan çıxması, istehsal zayı və s.);
- məqsədlərin, maraqların və iştirakçıların davranışının qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı risklər;
- tərəfdaş müəssisələrin maliyyə vəziyyəti və iş etibarlılığı haqqında qeyri-dolğun və ya qeyri-dəqiq informasiyası ilə bağlı risklər.

Digər risk təsnifatlarını nəzərdən keçirək. Belə ki, risklər müntəzəm və qeyri-müntəzəmə bölünür. Müntəzəm risklər öz növbəsində bütün layihələr üçün ümumi və ümumi bazar qiymətlərinin resurs və maliyyə instrumentlərinin gəlirliliyinin dəyişməsi ilə bağlı risklərə bölünür ki, bunlar planlaşdırılmış layihə səmərəliliyinin pozitiv və neqativ dəyişməsinə səbəb olur. Qeyri- sistemik risklər konkret layihə gəlirliliyinə təsir edir. Bu risklər yalnız bu layihəyə məxsusdur.

Vaxt aspektində bəzi analitiklər riskləri retrospektiv, cari və perspektiv risklərə, təsir səviyyəsinə görə isə- aşağı, mülayim və tam risklərə bölürlər. Bir variant kimi xarici və daxili amillərlə bağlı iki qrup risk təsnifatı təklif edilir. Xarici amillər kateqoriyasına siyasi, elmi- texniki, sosial- iqtisadi və ekoloji amilləri aid edirlər. Daxili risk amilləri təkrar istehsal, sosial, istehsal fəaliyyəti eləcə də idarəetmə və tədavi nəticəsində əmələ gəlir [8].

2.3 Maliyyə risklərinin sığortalanmasında beynəlxalq təcrübə

Müasir dünya daimi dinamik inkişafdadır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr genişlənir və möhkəmlənir. Beynəlxalq inteqrasiyanın güclənməsi böyük biznesin inkişafına təkan verir. İri korporasiyalar arasında iqtisadi kontraktlar, böyük investisiya qoyuluşları həyata keçirilir. Beynəlxalq ticarət müqavilələri, iri kommertiya projelərinin imzalanması böyük pullardan xəbər verir. Xarici ölkələrlə iqtisadi münasibətlər dərinləşdikcə beynəlxalq kommertiyanın zəruriliyi artır. Milli sərhədlər çərçivəsində yüksək mənfəət əldə etmək imkanının məhdudlaşması, milli dəyərlərə malik malların dünya bazarına çıxarılması meyilləri, müxtəlif ölkələrdə olan qeyri-bərabər xammal ehtiyatlarının və tələbatların qiymətə nəzərə çarpan şəkildə təsiri və bu təsirin kommertiya tərəflərinə sərfəliliyi və digər amillər beynəlxalq kommertiya

fəaliyyətini zəruriliyi izah edir. Ticarətdə liberal tendensiyanın müşahidə olunması, dövlətlərarası daşınmaların təşkilini asanlaşdıran nəqliyyat növlərinin sürətli inkişafı, müqavilə prosesini sadələşdirən kommunikasiya sistemlərinin və qlobal şəbəkə texnologiyalarının genişlənməsi beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinə müsbət təsir edir və onun inkişaf tempini sürətləndirir.

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyəti gözlənilən xeyirlə bərabər itki və risk elementləri də özündə daşıyır. Qloballaşma dövründə hər cür tüğyan edən terrorizm, təbii fəlakətlər, iqtisadi və siyasi konyukturadan irəli gələn məsələlər kommertiya tərəflərinin ciddi itkilərlə üzləşməyinə səbəb olur, tərəflər arasında bağlanmış müqavilələrin gözlənilən uğurlu nəticələrin baş tutmamasına gətirib çıxarır. Belə olan halda sığortanın əhəmiyyəti ön plana çıxır. Kommertiya risklərinin sığortalınması tərəflər arasında bağlanmış kommertiya müqavilələrinin gedişində baş verə biləcək arzuolunmaz halların baş verməsinin qarşısını almağa xidmət edir. Gözlənilməz halların yaranmasına qarşı sığorta vasitəsilə təminat verilir. Aydındır ki, bazar iqtisadi sisteminin sürətli inkişaf etdiyi bir vaxtda kommertiya əməliyyatlarında iri həcmli və bahalı malların mübadiləsi baş verir ki, əməliyyatlar zamanı yaranan ani bir risk tərəflərin külli miqdarda pul itirməsi ilə nəticələnir. Bütün bunları nəzərə alaraq tərəflər kommertiya fəaliyyətini sığortalamaqda maraqlı olurlar.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq kommertiya fəaliyyətində sığorta məsələlərini geniş şərh etmək üçün yerinə yetirilən kommertiya əməliyyatlarını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Kommertiya fəaliyyətində yerinə yetirilən əməliyyatlar iki növə bölünürlər : 1) İstehsal əməliyyatı 2) Kommertiya əməliyyatı. İstehsal əməliyyatı-yüklərin bilavasitə hərəkəti, onların saxlanılması, boşaldılması, nəql olunması, çəkilib qablaşdırılması, yenidən sortlara ayrılması və s.lə bağlı proseslərdən ibarətdir. Kommertiya əməliyyatı - dəyər formasının dəyişməsi ,yəni malların alqı-satqısı ilə bağlı proseslərdən ibarətdir.

İstehsal əməliyyatında yüklərin hərəkəti sığorta hadisəsinə daha həssasdır. Belə ki, xüsusən təhlükəli yüklərin hərəkəti zamanı ehtiyat tədbirlərinin lazımı səviyyədə görülməməsi arzuolunmaz hallara gətirib çıxarır ki, bu da sığorta şirkətinin baş vermiş

sığorta hadisəsi ilə bağlı sığorta ödənişi vermə öhdəliyini yaradır. Saxlanma məntəqəsində yüklərin və malların saxlanması zamanı sığorta hadisəsi bir o qədər qeydə alınmır. Bu vəziyyətdə sığorta hadisəsinə təkan verən proseslərə yanğın, partlayış və ya kənar təsir nəticəsində mexaniki dağılma misal ola bilər. Yüklərin boşaldılması zamanı yükün zədələnməsi və sıradan çıxması ilə müşayiət olunan sığorta hadisəsi yaramır. Qablaşdırma və sortlara ayrılma prosesində sortlaşdırıcı və ya qablaşdırıcı avadanlığın iş fəaliyyətinin pozulması və ya əl əməyi nəticəsində insan xətalərindən yaranan düzgün olmayan qablaşdırma sığorta hadisəsi hesab oluna bilər. İstehsal əməliyyatından fərqli olaraq kommersiya əməliyyatında alqı-satqı ilə bağlı proseslərdə arzuolunmaz halın baş verməsi maliyyə itkiləri ilə müşayiət olduğundan kommersiya fəaliyyətinin bu əməliyyatı üzrə sığortanın əhəmiyyəti daha çoxdur.

Artıq məlumdur ki, kommersiya fəaliyyəti sığorta etmə baxımından kompleks hesab oluna bilər. Belə ki, kommersiya fəaliyyətində bir-bir ilə qarşılıqlı təsire malik elementlərin sayı çoxdur. Məsələn, hər hansı bir məhsul istehsal edən müəssisə həm də onu son istehlakçıya çatdırırsa bu halda sığorta etməyə məruz qalan elementlərin sayı çoxalır. İlkin halda məhsulun özü, daha sonra məhsulun saxlanma anbarları, məhsulun istehsalında iştirak edən avadanlıq və vasitələr sığortalanır. Şübhəsiz ki, istehsalın fasiləsizliyi baxımından istehsalın baş verməsi üçün lazım olan avadanlığın daim işlək olması əsas şərtidir. Beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti müxtəlif ölkələr və onların ayrı-ayrı iqtisadi subyektləri arasında baş verdiyindən burada meydana gələn sığorta risklərinin xüsusiyyətləri xeyli dərəcədə əhəmiyyətli və çətinliklə müəyyənləşdiriləndir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazım gəlir ki, əgər kommersiya tərəfləri sığorta xərclərini kommersiya proyektinə üzrə çəkilmiş xərclərin cüzi bir faizi həcmində qiymətləndirirlərsə bu halda onlar sığorta etməyə maraq göstərirlər. Təbii ki, sığorta etmə əlavə xərclər yaradır və ilk baxışdan bu kommersianta maraqlı görünməyə bilər. Sadəcə beynəlxalq kommersiya fəaliyyətində əməliyyatın iri həcmliliyini dərk edən kommersiya əməliyyatının iştirakçıları gələcəkdə baş verə

biləcək arzuolunmaz halların qarşısını almaq üçün tərtib etdikləri xərc smetalarına sığorta xərclərini də əlavə edirlər.

Beynəlxalq kommersiya fəaliyyətində sığorta risklərinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün ilk növbədə sığorta riski anlayışına geniş tərif vermək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası “Sığorta fəaliyyəti haqqında qanun”a görə Sığorta riski və ya risk dedikdə sığorta obyektinə bağlı itkilərin və ya zərərlərin yaranmasına səbəb olan hadisənin baş verməsi və ya halın yaranması ehtimalı, həmçinin bu ehtimala qarşı sığortaçıının üzərinə götürdüğü öhdəlik nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçiləri Assosiasiyasının «Sığorta Terminləri lüğətində sığorta riskinə aşağıdakı şəkildə tərif verilmişdir :

Sığorta riski (ing.-insurance risk) 1 həyat və qeyri-həyat sığortası üzrə sığorta haqlarının və texniki ehtiyatların hesablanması aktuar əsasları ilə, həmçinin əməliyyat xərcləri, habelə həddi aşan və ya əlaqələndirilməyən artımla birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli olan müxtəlif növ risklərdir.

Rusiya Federasiyanın 1992-ci il 27 noyabr tarixli “Rusiya Federasiyasında sığorta işinin təşkili haqqında” Qanununun 9-cu maddəsində göstərilir ki, Sığorta riski baş verməsi ilə bağlı sığortanın həyata keçirildiyi, güman edilən hal; baş verməsi həqiqilik və təsadüfilik əlamətlərinə malik olmalıdır.

Bağlanmış sığorta müqaviləsində sığorta risklərinin qeyd olunması və sadalanması zəruridir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin 2007-ci il 3 iyun tarixli Sığortaçılıq Qanunu, maddə 11, (4)-də qeyd olunur ki, təminat verilən risklərlə yanaşı, təminat verilməyən risklər də sığorta müqaviləsində aydın şəkildə göstərilməlidir. Əlavə olaraq qeyd olunur ki, “Göstərilməyən risklər təminat verilmişlər hesab ediləcək”.

Ümumiyyətlə, sığorta riskinin aşağıdakı özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Riskin baş verməsi nəticəsində dəyən zərərin həcmi pulla ölçülməsi mümkün olmalıdır. Məsələn, müəyyən bir konstruksiyanın zədələnməsi, pul vəsaitindən məhrum olma müəyyən bir məbləğlə ifadə edilir.

2. Sığortalanan risklə bağlı yaradılması nəzərdə tutulan ümumi daxil elə bir şəkildə formalaşdırılmalıdır ki, zərər məbləği daha iri olan sığorta hadisəsi baş verdikdə belə daxilın müvazinəti ciddi şəkildə pozulmamalıdır yəni daxilda kifayət qədər sığorta haqqı toplanmalıdır ki, sığorta ödənişini vermək formalaşdırılmış daxil üçün problem yaratmasın.
3. Sığortalanan risklərin digər bir xarakterik cəhəti odur ki, faydalanan şəxsə hər hansı bir mənfəət qazandırmamalıdır və ancaq dəymiş zərərin pulla ifadəsi ödənilməlidir.
4. Sığorta riski mütləq və mütləq şəkildə təsadüfilik və həqiqilik xarakterinə malik olmalıdır.
5. Riskin sığortalınması heç bir halda cəmiyyətə yönəlmiş zərərli bir fəaliyyətin nəticəsi olmamalıdır Məsələn, məhkəmə tərəfindən təqsirləndirilən şəxsə qarşı tətbiq edilən maliyyə sanksiyasından şəxsin sığortalınması cəmiyyət üçün faydalı əməl hesab oluna bilməz. Aydınır ki, sanksiya cərimə tədbiridir və qanuna zidd hərəkət etmiş insanın cərimədən sığorta vasitəsilə “bərəət” alması bu kimi əməlləri yenidən törətməsi ilə nəticələnmə bilər.
6. Sığorta şirkəti tərəfindən sığorta riski üzrə tələb olunan sığorta haqqı aktuar hesablamalarla əsaslandırılmalı və tez-tez reallaşan risklərdən sığortalınmaq üçün daha yüksək və zərurilik həmçinin kafilik şərtlərini özündə daşıyan sığorta haqqının tələb olunmasının nəzəri və metodoloji əsasları mövcud olmalıdır.
7. Sığortalanan riskin baş verməsi nəticəsində sığortalının həqiqi olaraq zərər çəkmə ehtimalı olmalıdır.

Müasir dövrdə kommərsiya fəaliyyəti zamanı yaranan risklər qeyri-həyat sığortası sahəsində fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri tərəfindən sığortalınır. AVIVA, Axa Pacific Insurance, Canadian Northern Shield, Economical Insurance, The Dominion Insurance, ING Insurance, Intact Insurance, Sovereign General and Wawanesa Insurance, Zurich Insurance kimi dünyanın nəhəng sığorta şirkətləri bu sahədə liderlik nümayiş etdirirlər. Bazarda rəqabət prinsipini rəhbər tutan bu şirkətlər kommərsiya fəaliyyətinin arzuolunmaz nəticələrindən sığortası məhsulu təklif

edirlər. Aydın ki, bu şirkətlər daha rəqabətli sığorta tarifləri təklif edirlər. Şirkətlərin təklif etdiyi sığorta məhsulu əsasən aşağıdakı sığorta təminatlarını əhatə edir : 1) Öhdəlik və məsuliyyət-kommersiya əməliyyatı zamanı şəxsin həyat və sağlamlığına təhlükə yaranma hallarına qarşı sığorta 2) Bina, tikili və qurğulara kommersiya fəaliyyəti zamanı dəyərlənəcək ziyan 3) Xammal və materialların xarab olması və itkiyə getməsi 4) Oğurluq və ziyanvermə-kommersiya fəaliyyəti zamanı baş verə biləcək oğurluq və materiallara qəsdən ziyan vermə halına qarşı sığorta 5) Şübhəli xəsarət, yanğın və digər təbii fəlakətlər nəticəsində uzunmüddətli dövrdə itirilmiş mənfəətlə əlaqəli kompensasiya verilməsi 6) Xüsusi əhəmiyyətli kompyuter şəbəkələrinin, telefon stansiyalarının, soyuducu kameraların, mərkəzi havalandırma sistemlərinin sıradan çıxmasına qarşı sığorta 7) Kommersiya müqaviləsinin tərəfləri olan yüksək nüfuzlu habelə əhəmiyyətli şəxslərin onlara qarşı yönələn iddialardan sığortalanması.

Sığorta şirkətlərinin beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin sığortalanması üzrə təklif etdikləri sığorta məhsullarına Clements Worldwide şirkətinin təmsalında baxaq. Bu sahədə 68 illik təcrübəyə malik olan sığorta şirkətinin əsas müştəriləri beynəlxalq təşkilat və korporasiyalar, idxalatçı və ixracatçı subyektlər, geniş beynəlxalq əlaqələr qurmaqda maraqlı olan qeyri-hökumət təşkilatları və iri kommersiya birlikləridir. Sığorta şirkəti kommersiya sığortası proqramı çərçivəsində aşağıdakı sığorta məhsulları üzrə sığortalılarla müqavilə bağlayıb sığorta risklərini öz üzərinə götürür:

1. Nəqliyyat vasitələrinin sığortalanması-fiziki təsirdən, toqquşmadan, oğurluqdan və digər xəsarət hallarından nəqliyyat vasitələrinin sığortalanması
2. Kollektiv tibbi sığorta-kommersiya subyektlərinin işçilərinin 170 ölkədə tibbi müayinə və dərman vasitələrinə ehtiyacının yaranması riskindən sığortalanması
3. Fərdi qəza sığortası- Xaricə ezam olunan və ya iş fəaliyyətinin yerləşdiyi məkan ölkə ərazisindən kənarında olan şəxslərin arzuolunmaz hadisələr nəticəsində 24 saat

ərzində tibbi xərclərinin ödənməsi və ya maliyyə itkisinin kompensasiyası, həyat və sağlamlığına dəyən zərərin ödənməsi

4. Müdafiə Aktından irəli gələn məsələlər üzrə sığortatmə- Müqavilə əsasında xaricdə işləyən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən şəxslərin işini itirməsindən və ya aldığı əmək haqqından məhrum olmasından həmçinin müharibə zamanı şəxsə dəymiş ziyandan (həm maliyyə itkisi həm sağlamlıq) sığortalanması

5. Siyasi sabitliyin pozulması, terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və milli qarşıdurma hallarından sığorta- ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatın işçilərinin siyasi sabitliyin, tüğyan edən eskremizm və mütəşəkkil cinayətkarlıq hallarından .habelə yarana biləcək vətəndaş müharibələrinin ağır təsirlərindən qorunması və belə halın yaranması zamanı təhlükəsiz şəkildə ölkədən evakuasiya olunmasına xidmət edən sığorta növüdür.

6. Mülkiyyətin sığortalanması - Maşın, avadanlıq, kompyuter şəbəkələrinin daşınmaz əmlakın və digər əsas vəsaitlərin risklərdən sığortalanması

7. Tranzit və karqo üzrə sığortalanma- Təhlükəli ərazilərdə tranzit və ya karqo daşınmanın həyata keçirilməsi zamanı yaranan sığorta riskləri üzrə təminatın verilməsi. Məsələn, dəniz quldurlarının iri yükləri daşıyan gəmilərə potensial hücum imkanının olması riski müasir dövrün aktual problemlərindən biridir.

Hər cür idarəetmə qərarı nəticələrin müəyyən olmadığı və informasiyanın məhdudluğu şəraitində qəbul edilir. Deməli, informasiya nə qədər tam və dolğun olarsa yaxşı proqnoz vermək və riski azaltmaq imkanı daha yüksək olar. Tam informasiyanın dəyəri informasiyanın tamlığı şəraitində müəyyən bir tədbirin gözlənilən dəyərindən qeyri-tam informasiya şəraitində gözlənilən dəyəri çıxılmaqla tapılır.

Təsərrüfatçılıq təcrübəsində riskin aşağı salınmasının üç əsas prinsipi mövcuddur:

1. Xüsusi kapitalın imkan verdiyi həddən artıq risk etməməli.
2. Riskin nəticələrini yaddan çıxarmamalı.
3. Azma nail olmaq xatirinə çox şeylə risk etməməli.

Elmi-texniki və ictimai inkişaf yolundakı mühüm maneələrdən biri yaradıcı şəxsiyyətin öz əməyinin bəhrəsindən yadlaşmağıdır. Belə maneələri dəf etmək zərurəti sahibkarlığın *risk biznesi* kimi yeni formasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu halda yaradıcı şəxsiyyət yeni risk firmasının yaradıcısı kimi çıxış edir. Yüksək texnologiyalı sahələrdə bu yaradıcı şəxsiyyət, bir qayda olaraq, əvvəllər iri korporasiyalarda muzzla işləmiş, lakin orada kifayət qədər

tanınmamış vs özünün istedadının tətbiqi üçün müvafiq imkan tapmamış yüksək ixtisaslı mütəxəssisdir.

Lakin özünün texniki ideyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün xüsusi müəssisənin yaradılması problemin yalnız bir tərəfidir. Eyni zamanda start maliyyələşdirilməsi üçün xeyli vəsaiti tapmaq da lazımdır. Bu vəsait adətən bir neçə milyon dollar təşkil edir. Həmin vəsaiti risk firmalarının kreditləşdirilməsi funksiyalarını öz üzərinə götürmüş risk fondları verir. Bu halda risk maliyyələşdirilməsi borc kapitalının yeni forması olub, krediti faizlə deyil, kapitabn artımının müəyyən hissəsi və gələcək şirkətin səhmdar kapitalında payı müqabilində təqdim edir.

ABŞ-da, Yaponiyada və Qərbi Avropa ölkələrində risk biznesi geniş yayılmaqdadır. Bu da perspektiv elmi- texniki ideyalara malik tədqiqatçılar, bu ideyaların təcrübədə həyata keçirilməsini maliyyələşdirməyə hazır olan potensial investorlar (risk investorları) və yeni ideyaları həyata keçirmək üçün özünün elmi, istehsal və təşkilati potensialından istifadə etməyə hazır olan firmalar arasında sıx əməkdaşlığı təmin edir. Böyük mənfəət vəd edən, lakin investorlar üçün müəyyən risklə bağlı olan layihələrə qoyulan kapital ABŞ-da ənənəvi olaraq risk kapitalı (venture kapital), həmin layihələri həyata keçirmək üçün yeni yaradılmış və ya mövcud firmalar isə risk firmaları (venture firm) adlanır.

Bir qayda olaraq risk biznesi aşağıdakı kimi baş verir. Yeni texnologiya və ya yeni məhsul istehsalı sahəsində orijinal ideyaya malik olan, lakin istehsalı təşkil etmək üçün vəsaiti olmayan bir neçə nəfərlik qrup (və ya bir nəfər) bir və ya bir neçə risk investoru ilə əlaqəyə girir. Bu əlaqə ya birbaşa, ya da təklif olunan ideyanın perspektivliyinə əmin olan vasitəçi - *risk kapitalisti* vasitəsilə həyata keçirilir. İşin

müvəffəqiyyəti üçün risk firmasının rəhbərliyinin təkcə elmi-texniki sahədə deyil, həm də məhsulun istehsalı və reallaşdırılması sahəsində səriştəsi olmalıdır. Məhz burada risk kapitalisti ön plana keçir. Risk firmasının fəaliyyətində risk kapitalistinin iştirakı çoxtərəflidir. O, layihənin qismən layihələndirilməsini təmin etməklə bərabər layihənin bir sıra istiqamətlərinə bir neçə il (3-8-il) ərzində, daha doğrusu, risk firması, qiymətli kağızlar bazarına çıxanadək və ya işlərin aparılmasını (səhmlərin satışı vasitəsilə) daha güclü şirkətə verənədək rəhbərlik edir. Çünki inkişafın əldə edilmiş səviyyəsi istehsalın miqyasının genişlənməsini və iri kapital qoyuluşlarını tələb edir.

Biznesin bu sahəsi müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) risk investorları xeyli riskə məruz qalırlar, lakin layihə müvəffəqiyyət qazandıqda böyük mənfəət götürə bilirlər;
- 2) risk qoyuluşları bank kreditləri hesabına deyil, risk investorlarının öz vəsaiti hesabına həyata keçirilir ki, bu da bank dərəcələri yüksək olduqda xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir;
- 3) layihənin həyata keçirilməsi üç səviyyəli entuziastın olmasına əsaslanır: a) məhsul entuziastı (ixtiraçı və ya başqasının ideyasını istehsalata tətbiq etməyə çalışan insan); b) idarəedici-entuziast (risk firmasının rəhbərləri, yəni işdə öz entuziazmını təsdiq etmiş şəxs); c) uzun müddət ərzində (bəzən 10 ilədək) layihəni təminatlı maliyyələşdirən entuzi-ast-investor.

Yeni layihənin taleyini müəyyən edən yuxarıda göstərilmiş üç subyektdən hər biri layihənin müvəffəqiyyətlə başa çatmasında çox maraqlıdır. Lakin yalnız risk investoru uduş vəziyyətində (və ya buna yaxın) olur, çünki eyni vaxtda çox sayda layihələri maliyyələşdirdiyindən onların müəyyən hissəsi müvəffəqiyyətlə başa çata bilər,

ABŞ iqtisadçılarının hesablamalarına görə 15% hallarda avans olunmuş risk kapitalı tamamilə itir; risk firmalarının 25%-i əvvəlcədən nəzərdə tutulduğundan daha uzun müddət zərərlə işləyir; risk firmalarının 30%-i çox az mənfəət verir. Lakin müvəffəqiyyət əldə olunan halların 30%-də bütün qoyulmuş vəsaiti mənfəət hesabına

cəmi bir neçə il ərzində dəfələrlə, bəzi hallarda 30 dəfə, hətta 200 dəfə örtmək mümkün olur. Son 7 ildə ABŞ-ın bir sıra risk firmalarının gəlirləri qoyulmuş kapitalın məbləğindən 15-20 dəfə çox olmuşdur.

Risk qoyuluşları həyata keçirilərkən itkilərin olması ehtimalı mövcud olduğundan və hətta son müvəffəqiyyət halında nəticələri 5-10 ildən sonra əldə oluna bildiyindən risk qoyuluşları kifayət qədər diversifikasiya olmalıdır, yəni investorlar qoyuluşları bir sıra perspektiv tədqiqat layihələri arasında paylaşdırmalıdırlar.

Risk biznesinin həvəsləndirilməsi proqramları hazırlanarkən ABŞ qanunvericiliyində riskli kapital qoyuluşlarına aid edilən qoyuluşlar nisbətən formalaşdırılır. Bu məqsədlə hətta vergi güzəştləri də nəzərdə tutulur.

Fransada yeni məhsulun (texnologiyanın) yaradılması prosesi beş mərhələyə bölünür. Bu zaman investisiyalanan kapital yalnız ilk iki mərhələsində risk kapitalı hesab olunur.

Birinci mərhələ risk firmasının müstəqil istehsal və kommersiya fəaliyyətinə hazırlıq dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə firma hələ yaradılmaya da bilər, yalnız kiçik bir tədqiqatçılar qrupu fəaliyyət göstərə bilər ki, bu da yeni məhsulun yaradılması və satışına hazırlıq sahəsində ilk addımlarını atır. Amerika risk investorları məhz bu mərhələdən işə qoşulurlar.

İkinci mərhələdə müəssisə bazara çıxır və özünün təsərrüfat fəaliyyətinə başlayır (bu zaman onun rentabelli və ya zərərli olması aşkar edilir).

Üçüncü mərhələ marketinq sahəsində güclü fəaliyyət və satış bazarlarına nüfuz etmək ilə səciyyələnir.

Dördüncü mərhələdə yeni məhsulun sənaye miqyasında istehsalı həyata keçirilir, satış şəbəkəsi genişləndirilir və möhkəmləndirilir.

Nəhayət beşinci mərhələ risk firmasının bütün mövqelərinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədardır və bilavasitə səhmlərin buraxılması və birjaya çıxması üçün şərait yaradır.

Son iki mərhələdə investorlar vəsait qoyurlar. Bu investorları olduqca əlverişli perspektivləri olan risk firmaları deyil, yaxın, vaxtlarda istehsalın nisbətən az, lakin təminatlı rentabellik səviyyəsinin təmin olunması cəlb edir.

Əvvəllər göstərildiyi kimi risk firmaları tez-tez uğursuzluğa düçar olur. Hətta hər şey yaxşı getdikdə belə bu cür firmaları yaradanlar heç bir müvəffəqiyyət əldə etməyə bilirlər. Bu fenomenin səbəbləri çox müxtəlif ola bilər. Risk firmalarını yaradanların və risk kapitalını qoyanların fikirlərinə görə bu uğursuzluğun ən geniş yayılmış səbəbi rəhbərlik təcrübəsinin olmamasıdır. Çünki iri tədqiqat təşkilatında çalışan və hər cür müvəffəqiyyətə malik ixtiraçı və ya mütəxəssis, sahibkar geniş real işgüzar aləmlə üzləşdikdə bu, onun üçün faciəyə çevrilir. Məsələ burasındadır ki, bir çox adamlar yalnız yaradıcılar rolunda yaxşıdılar. Çünki oyun zamanı kimsə oyunu başlayır, kimisə əvəz edirlər, bəziləri isə oyunun axırınadək meydanda qala bilirlər. Lakin firmanı yaradan heç də həmişə günahkar deyildir. Bəzən problemin mənbəyi ondadır ki, risk kapitalistləri əksər hallarda nə edəcəklərini bilmirlər. Məşhur bir Amerika sahibkarının sözlərinə görə risk kapitalistləri çox sadə məntiqlə işləyirlər: onlar nə qədər çox pul qoyurlarsa bir o qədər tez mənfəət götürmək istəyirlər. Problemlər yarandıqda isə sadə çıxış yolu firmanın prezidentini işdən çıxarmaqdan ibarətdir.

Bütün bunlar sahibkarların karyerasında qeyri- sabitlik yaradır. Ona görə də bəzən elə olur ki, prezident kimi fəaliyyətə başlayan şəxs üç mərhələlərdən sonra işi apara bilmir və başqası ilə əvəz olunur.

Şübhəsiz, risk layihələrinin həyata keçirilməsi yolunda onları nəbr gözlədiyini sahibkarlar dərk edirlər. Lakin müvəffəqiyyətə ümid bəsləməsələr onlar yeni işə başlamazlar, çünki müvəffəqiyyət bəzi hallarda bir çox uğursuz cəhdlərdən sonra əldə edilir.

Tələbin həcmi, qiymətin səviyyəsi və bir sıra digər məsələlər üzrə qərarları əsaslandırmaq üçün əməliyyat menecmentində ekstrapolyasiya metodundan, daha doğrusu, əvvəlki dövrlərdə formalaşmış asılılıqların gələcək dövrlərə şamil edilməsi metodundan istifadə olunur. Burada ən vacib məsələlərdən biri bu və ya başqa

qanunauyğunluğun əsaslandığı və keçmiş dövrü əks etdirən məlumatların kifayət qədər dəqiq və dolğun olması və gələcəyə nəzərən böyük qeyri-müəyyənliyi.

Bir çox hallarda ekstropolyasiya reqresiya təhlilinin aparılmasını tələb edir ki, bu da mahiyyətinə görə korrelyasiya təhlilinə çox yaxınlaşır. Menecer üçün reqresiya təhlilinin mənası təhlil olunan amillər arasında mövcud olan qanunauyğunluğa daha çox uyğun gələn əyrinin tənliyini tapmaqdan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəbul edilən qərarların əsaslandırılması metodu mütləq mənada düzgün cavab almasını təmin etmir, lakin o, həmin qərarın düzgünlüyü dərəcəsinin yüksəldilməsinə imkan verir. Bütün bunlar isə strateji xarakterli məsələlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatların işinin nəticələrinə görə iqtisadi müstəqillik və tam məsuliyyət nəticəsində menecmentin rolunun artması idarəetmə sferasına əlavə resursların (əmək, maliyyə, maddi) cəlb edilməsinə gətirib çıxarır. Müəssisənin mülkiyyətçisini təkcə idarəetmə üçün resursların sərf olunması deyil, həm də menecmentin nə dərəcədə bazarda müəssisəyə strateji üstünlük verdiyi, onun rəqabət qabiliyyətini gücləndirdiyi, müəssisənin ictimai əhəmiyyətini mühafizə etdiyi vacibdir. Rəqabət şəraitində rəhbərlər məhsuldarlıq və səmərəlilik haqqında düşünməlidirlər [17].

Menecmentin səmərəliliyi anlayışı təşkilatın istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi anlayışı ilə əsasən üst-üstə düşür. Lakin istehsalın idarə edilməsi özünün spesifik iqtisadi xarakteristikalarına malikdir. Menecmentin nəticəliliyinin başlıca kriteriyası kimi idarəolunan obyektin səmərəliliyi səviyyəsi götürülür. Menecmentin səmərəliliyi problemi iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olub, aşağıdakılara baxılmasını əks etdirir:

- menecment potensialı, daha doğrusu, idarəetmə sisteminin malik olduğu və istifadə etdiyi bütün resursların məcmusu. Menecment potensialı maddi və intellektual formalarda çıxış edir,;

- menecment üçün xərclər. Bunlar menecmentin müvafiq funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə işlərin məzmunu, təşkili, texnologiyası və həcmi ilə müəyyən edilir;

- menecerlərin əməyinin xarakteri;

-menecmentin səmərəliliyi, daha doğrusu, təşkilatın fəaliyyəti prosesində, maraqların reallaşması prosesində və müəyyən məqsədlərin əldə edilməsində adamların fəaliyyətinin səmərəliliyidir. Səmərəlilik- idarəolunan və idarəedici sistemlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi menecment sisteminin fəaliyyətinin nəticəliliyidir. Daha doğrusu, bu, idarəetmə komponentlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin inteqrallaşmış nəticəsidir. Səmərəlilik idarəedici orqanın məqsədlərinin necə həyata keçirilməsini, planlaşdırılmış nəticələrin necə əldə edilməsini göstərir. Menecmentin səmərəliliyi istehsalın səmərəliliyində təzahür olunur və istehsalın səmərəliliyinin bir hissəsini təşkil edir. Fəaliyyətin məqsəd və xərclərlə tutuşdurulmuş nəticələri səmərəliliyin idarəetmə kateqoriyası kimi məzmununu təşkil edir.

Menecerin fəaliyyətinin səmərəliliyinə bir sıra amillər təsir edir: əməkdaşın potensialı, onun müəyyən işi yerinə yetirmək qabiliyyəti; istehsal vasitələri; heyətin və bütünlükdə kollektivin fəaliyyətinin sosial aspektləri; təşkilati-mədəniyyət Bütün bu amillər birgə, inteqrasiya vəhdətində fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, menecmentin səmərəliliyi idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin əsas göstəricilərindən biridir. O, idarəetmə nəticələrinin onların əldə edilməsi üçün sərf olunmuş resursların müqayisəsi ilə müəyyən olunur. İdarəetmənin səmərəliliyini əldə olunmuş mənfəətin və idarəetmə xərclərinin tutuşdurulması yolu ilə qiymətləndirmək olar. Lakin belə sadələşdirilmiş qiymətləndirmə müəyyən xətalara müşayiət olunur, çünki:

- 1) menecmentin nəticəsi heç də həmişə mənfəətlə ölçülmür;
- 2) belə qiymətləndirmə bilavasitə və orta nəticəyə gətirib çıxarır ki, bu da onun əldə edilməsində menecmentin rolunu gizlədir. Mənfəət əksər hallarda orta nəticə kimi çıxış edir;
- 3) menecmentin nəticəsi təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və sosial-iqtisadi ola bilər, menecment üçün xərcləri heç də həmişə kifayət qədər dəqiq ayırmaq mümkün olmur.

Riskin azaldılması maksimum çeviklik və məqsədyönlü fəaliyyət tələb edir. Bu məqsədyönlü fəaliyyət risklərin bütün potensial sferaları üzrə (istehsal riski, maliyyə

riski, kommersiya riski və s) həyata keçirilməlidir. Risklərlə əlaqədar ən vacib məsələ riskin tərəflər arasında bölüşdürülməsi və riskdən olan itkilərin müəyyən edilməsidir. Lakin bazar şəraitində itkilərin mövcudluğu obyektiv olaraq onların sığortalanmasını tələb edir.

Riskin minimallaşdırılması üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Daha geniş yayılanları aşağıdakılardır:

- Diversifikasiya;
- Seçim və nəticələr barədə daha ətraflı məlumat toplamaq;
- Limitləmə;
- özünü sığortalama;
- Sığortalama;
- Valyuta risklərində sığortalama;
- Hedc əməliyatı və ,s

Diversifikasiya investisiya və ya kredit vasitələri formasında kapital resurslarının iqtisadiyyatın bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan müxtəlif sahələrinə yatırılmasıdır. Bu proses bir tərəfdən kapital riskini aşağı salır, digər tərəfdən çoxistiqamətli inkişafa şərait yaradır.

Riskin aşağı salınmasının daha vacib və daha geniş yayılmış üsulu risklərin sığortalanmasıdır.

Sığortalamanın əsası odur ki, investor riskin aşağı salınması naminə gəlirdən də imtina etməyə hazırdır, yəni o riskin sifira endirilməsi üçün Ödəməyə hazırdır.

Hedc əməliyatı riski idarə etmək üçün korporasiyalar tərəfindən də istifadə olunan Ümumi strategiyadır. Hedcin riski idarə etmək Üçün irəli sürdüyü strategiya bu nəzəriyyənin tərəfdarları və əleyhidarları arasında hələ də mübahisə doğurur. Gəlirlər arasında fərqliliyi aradan götürmək riski menecerlərin əsas məqsədlərindən biridir. Maliyyə risklərini idarə etməklə korporasiya səhmdarların mənfəət gözləntilərinin reallaşmasına nail olmaq istəyir. Firma maliyyə riskinə məruz qalarsa, o gəlir dəyişkənliyi üzərində nəzarət etməlidir. Nağd pul axınlarında olan dəyişikənliyə nəzarət etmək şirkətə rəqabətçi planlaşdırma bacarığını verir. Planlaşdırma düzgün

olduğu təqdirdə investisiya və ya digər xüsusi fəaliyyətləri həyata keçirmək daha effektiv olur. Səhmdarlar şirkətin risk ilə üzləşməsindən xəbərdar olduqlarına görə hedcinq menecerlər komandasına səhmdar nəzərən nisbi üstünlük verir. Bundan başqa, hedcinq onun nağd pul axınlarının əhəmiyyətli minimumdan aşağı düşməsi və firmanın maliyyə krizisi zamanı firmanın maliyyə xərclərini azaltmasıdır.

Hedc əməliyyatı tam və hissəli ola bilər. Tam hedc itki risklərini aradan qaldırır, hissəli hedc isə müəyyən isə müəyyən hədlər daxilində sığortalanmağa imkan verir. Hedc əməliyyatı prosesində bir neçə kateqoriyadan olan iştirakçı olur. Məqsədlərinə və həyata keçirdiyi əməliyyatlara görə onları 3 qrupa bölmək olan spekulyant, hedcer, arbitrajçı. Spekulyant-müəyyən zaman çərçivəsində maliyyə alətlərində olan kurs dəyişmələrindən gəlir götürənlərdir. Hedcer-bazarda öz maliyyə aktivlərini sığortalayan şəxsdir. Arbitrajçı bu müxtəlif bazarlarda fərqli qiymətləri alıb satan şəxsdir.

Valyuta Riskinin Hedci. Valyuta riski və ya mübadilə riski maliyyə riskinin bir forması olub, bir valyutanın digərinə nəzərən mübadilə məzənnəsində olan dəyişiklik nəticəsində yaranır.

Valyuta riski aşağıdakı formada olur:

Mühasibat riski. Təşkilatın xarici filiallarının mühasibat nəticələrinin yerli valyutaya çevrilib qeydə alınarkən mübadilə riski ilə üzləşməsini qeydə alma və ya mühasibat riskidir.

Sövdələşmə riski (transaction). Bu beynəlxalq ticarət sövdələşməsi zamanı valyutanın mübadilə dərəcəsinin arzuolunmaz dəyişikliyi nəticəsində yaranır. İxrac və idxal xarici valyuta şərtlərində təyin edilib, lakin sövdələşmənin razılaşdırıldığı vaxt ilə nağd pulun ödənilən və ya əldə edilən vaxt ərzində mübadilə məzənnəsində dəyişiklik olarkən şirkətlər sövdələşmə riski ilə üzləşir. Sövdələşmə riskini şirkətlər bu gün ödənişli valyutada edib gələcəkdə digər valyutada əldə edəcək razılığını verərkən öz üzərinə götürür. Əldə ediləcək ödənişin həqiqi dəyərinin bilinməməsi onun artıq edilmiş ödənişdən az olmaq təhlükəsi sövdələşmə riskinin olmasını göstərir.

Sövdələşmə riskini azaltmaq üçün şirkətlər müəyyən törəmə alətlərdən istifadə edə bilirlər.

İqtisadi risk - bu valyuta mübadilə məzənnəsi şirkətin beynəlxalq rəqabətliliyinə təsiri kimi başa düşülür.

Yerli valyutada fakturalar. Valyuta mübadilə riskindən yayınmaq yollarından biri ixracatçının xarici alıcısına onun yerli valyutasında ödəniş etməyi tələb etməsidir. Həmçinin eyni şəkildə idxalçı da ixracatçıya idxalçının yerli valyutasında ödəniş etməsini razılaşdırmasıdır. Bu şəkildə ixracatçı və idxalçı mübadilə riskindən azad ola bilər, lakin onlardan biri bu riskdən azad olarkən digəri bu riski üzərinə götürür. Əgər Britaniya ixracatçısı idxalçıdan ödənişi sterlinqdə alacağını diktə edərsə, bu zaman mübadilə riski idxalçı üzərinə düşür. Eyni nəticəyə gəlməyin alternativ yolu müəyyən mübadilə məzənnəsində valyutaların dəyişdiriləcəyi barədə müqavilə bağlanmalıdır. Aşağıdakı üstünlüklərə görə ixracatçı mübadilə riskini öz üzərinə götürə bilər:

- İdxalçının yerli valyutasında ödəniş etməsi ixracatçıya rəqabətçil mühitdə müəyyən marketinq üstünlüyü əldə etməyə imkan verir
- İxracatçı xarici valyutada edilmiş ödənişi öz tədarükçülərinə bu valyutada ödəniş edilməsi lazım olduğu təqdirdə Ödəniş edə bilər.
- Əgər ixracatçı idxalçıdan yerli valyutda ödənişi etməyi tələb edərsə, idxalçıya bu qərar sərf etməyib başqa ixracatçı axtara bilər. Əgər ixracatçı inhisarçıda, bu yanaşma tam mümkün ola bilər.

Passiv aktivlərin uyğunlaşdırılması. Şirkət böyük miqdarda gəliri xarici valyutada əldə edərsə o bu valyutanın zəifləməsindən qorxa bilər. Bu ehtimalın qarşısını xarici valyutada borc alıb və qəbul edəcək ödənişi bu istiqraz üçün edə bilər. Bu əməliyyatı başqa sözlə ifadə etsək, əgər şirkətin gəlir və ödənişləri eyni valyutada olacaqsa, şirkət sadəcə bunları bir-birinə uyğunlaşdırmalıdır.

Qabaqlama və yubatma. Hedcinq fəaliyyətinin xüsusi növlərindən biri də qabaqlama və yubatmadır.

Qabaqlama- xarici valyutanın məzənnəsinin düşəcəyi gözlənilmədiyi təqdirdə, şirkətin bütün alacaqlarının yaxın gələcəkdə alınması əməliyyatıdır. Uyğun şəkildə,

şirkət xarici valyutada olan ödənişlərini valyutanın düşəcəyi vaxtın yaxın ətrafında ödəməyə çalışır.

Yubatma- qabaqlamanın tam əksinə olan fəaliyyətdir. Əgər valyutanın dəyərinin azaltması gözlənilirsə şirkət alacaqlarını yubatmaq üçün bu strategiyayı seçir. Uyğun olaraq şirkət xarici valyutanın dəyərdən düşməsinə gözləyirsə, ödənişləri yubadır. Qabaqlama və yubatma strategiyası çoxmillətli korporasiyalar tərəfindən həyata keçirilir. Aşağıdakı nümunədə şirkətin qısa müddətli valyuta mübadilə riskini qabaqlama və yubatma strategiyası ilə riskini minimallaşdırmasına baxaq. Amerikada olan paltar firması Yaponiyadan parça almaq istəyir. Əgər şirkət dolların yenə nəzərə alınmamasını gözləyirsə, şirkət qabaqlama strategiyasını seçərək ödənişləri tez həyata keçirməyə çalışacaq. Əgər əks proses gözlənilərsə, yubatma strategiyasını seçəcək.

Qabaqlama və yubatma strategiyasının üstünlük və çatışmazlıqları aşağıdakılardır.

- 1) Üstünlüklər: bu strategiyanın icra edilməsinin çox sadə olması;
- 2) Bu strategiyanın təşkilat daxilində yerinə yetirilməsi;
- 3) Şirkət üçüncü tərəfi nəzərə almır,
- 4) Şirkətin daxili istiqrazlarından başqa, burada borcluluğu bildirən heç bir əlavə sənədə ehtiyac qalmır.
- 5) Kreditin hesabı düzəldirilir və bu da az vaxt tələb edən və asan əməliyyatdır.

1) Çatışmazlıqlar; Qabaqlama və yubatma strategiyası qələbə-məğlubiyyət oyunudur. Belə ki, bir tərəf uduzur digər tərəf udur. Nəticə etibarlı ilə mübadilə dərəcəsidəki dəyişiklikdən əldə edilən fayda bu oyunun sıfır cəmli oyun olması ilə əlaqədar biznes itkiləri tərəfindən üstələyə bilər. Lakin bu hal sövdələşmənin iki müxtəlif şirkət tərəfindən həyata keçirildiyi təqdirdə baş verə bilər.

2) Bu stratejiya bazar gözlədlərinə əsaslanmalıdır. Əgər gözləmə baş tutmazsa bu stratejiya ziyan azaltmaq əvəzinə əlavə xərclər gətirəcək.

3) Digər vacib çatışmazlıq bu metodun bir çox ölkələrdə həyata keçirilməsinin qanuni əsası olmamasıdır.

Forvard mübadilə müqaviləsi. Forvard mübadilə müqaviləsi qeyd olunmuş miqdar valyutanın hansı məzənnə ilə dəyişdiriləcəyini qeyd edir. Qabaqcıl müqavilə idxalçıya və ixracatçıya bankla müqavilə bağlanarkən göstərilən məzənnə ilə gələcəkdə müəyyən miqdar valyuta almaq və ya satmaq imkanını verməklə sövdələşmə riskini hədc etməyə imkan verir. Qabaqcıl müqavilə kiçik firmalar pasında daha geniş yayılmışdır.

Forvard müqavilə. Bank və müştəri arasında təcili və qətiyyətli müqavilədir, bu müqavilədə aşağıdakılar göstərilməlidir:

- a) Göstərilmiş valyutanın alışı və satışının miqdarı;
- b) Müqavilənin bağlanan zaman məzənnə;
- c) Müqavilə bağlanan andan onun bitmə vaxtınadək (bu ya dəqiq tarix ya iki tarix arasındakı zaman intervalı) fəaliyyətini növcə (valyutanın əldə edilməsi və ödənişin həyata keçirilməsi üçün).

Məsələn: Britaniya idxalçısı 2 apreldə bilir ki, 1 aydan sonra ixracatçıya 26000 frank ödəmə etməlidir. O bankla forvard müqaviləsi bağlayaraq 26000 frank 2 frank=1 sterlinq məzənnə ilə satacaq. 1 Mayda firma 13000 sterlinq verərək 26000 frank alır.

Əgər hazırkı məzənnə 2 frankdan aşağı olarsa, bu zaman idxalçı sterlinqin zəifləməsindən özünü uğurla qorumuş olacaq. Əgər məzənnə iki frankdan yuxarı olarsa, forvard müqaviləsinə görə daha çox sterlinq ödəməli olacaq.

a) Müştəri aşağıdakı səbəblərin hər hansı birinə görə forvard müqaviləsindən imtina edə bilər:

- 1) İxracatçı idxalçıya əmtələri müqavilədən göstərildiyi, buna görə də o, çatdırılmış əmtələri almır və ödəniş etmir.
- 2) İdxalçı ixracatçının qıtlıq və ya hər hansı digər səbəbdən gözlənilməyindən az əmtə göndərdiyinə görə az ödəniş edir
- 3) İxracatçı çatdırmada yubandığına görə, idxalçı gecikdirilən mallara görə ödəniş etməkdən imtina edir.
- 4) İxracatçı aşağıdakı vəziyyətlə üzləşə bilər: heç bir ödəniş almır, gözlənilməyindən az və ya çox ödəniş ödənişi vaxtından sonra alır.

Əgər müştəri forvard müqaviləsindən razı deyilsə, bank onu məcbur edəcək ki, o, aşağıdakı şəkildə müqaviləni yerinə yetirsin:

a) Əgər müştəri bankdan valyutanı almaq razılaşması edibsə, bank aşağıdakıları icra etməyi tələb edəcək:

- valyutanı hazırkı məzənnə ilə müştəriyə satmaq,
- müqavilədəki məzənnə ilə valyutanı almaq.

b) Əgər müştəri bankla valyuta satmaq müqaviləsi bağlayıbsa, bank aşağıdakıları tələb edəcək:

- müəyyən miqdar valyutam forvard mübadilə dərəcəsinə satmaq;
- geriyə istənilməyən məbləğ isə spot dərəcəsi ilə almaq

Pul bazar hedci. Pul bazar hedcinqi- bir valyutada borc alınmış pulu digər valyutaya çevirib banka depozitə qoyub mübadilə məzənnəsinin uğurlu dəyişildiyindən üstünlük əldə etmək yoludur.

Xarici valyuta ödənişləri üçün pul bazar çəpərləməsinin yaradılması Fərz edək ki, Britaniya şirkəti üç aydan sonra İsveçrənin kreditoruna İsveçrə frankında ödəniş etməlidir. Firmanın ödəniş etməyə, kifayət qədər nağd pulu yoxdur, lakin üç aydan sonra kifayət qədər pulu olacaq. Forvard müqaviləsi bağlamaq əvəzinə, firma aşağıdakı addımları atır:

Addım 1. Lazımı qədər paund borc alır Addım 2. Paundu dərhal franka dəyişir Addım 3. Frankı İsveçrənin bank hesabında depozitə qoyur Addım 4. Borcu ödəmək vaxtı gələndə bank hesabından kreditorun ödənişini edir, paund istiqrazım yenidən ödəyir.

FƏSİL III. MALİYYƏ RİSKLƏRİN SİĞORTALANMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Maliyyə riskərinin sığorta olunmasının proqnozlaşdırılması

Sığorta risklərini proqnozlaşdırmaq üçün bir qayda olaraq əsas olan iki amilin xarakteristikası araşdırılır. Bunlar 1) sığorta hadisələrinin sayı və ya baş vermə tezliyi, intensivliyi (ing. frequency) 2) sığorta hadisəsi zamanı yaranmış zərərin məbləğlə ifadəsi. (ing. severity). Ümumilikdə, xırda kommersiya fəaliyyəti üçün sığorta hadisələrinin tez-tez baş verməsi lakin kiçik zərər məbləğləri ilə müşahidə olunması halları xarakterikdir. Orta və iri kommersiya fəaliyyətində isə sığorta hadisəsi əsasən çox kiçik ehtimalla baş verir. Buna səbəb isə belə kommersiya fəaliyyətində sığorta hadisəsinin meydana gəlmə riskinin demək olar ki, sıfıra yaxın olması, təhlükəsizlik tələblərinin daha güclü olması, qarşı tərəflərin məsuliyyəti daha ciddi formada dərk etməsidir. Lakin kiçik ehtimalla baş verə biləcək sığorta hadisəsi nəticəsində yaranmış zərərin dəyəri milyonlarla ölçülür. Məsələn, aviareyslərlə əlaqəli kommersiya fəaliyyətində baş verə biləcək sığorta hadisəsi yüksək aviasiya təhlükəsizliyi, pilotların təcrübəliliyi və digər əvvəlcədən görülmüş ciddi tədbirlər hesabına çox kiçik ehtimalla baş verir, lakin hadisə baş verdikdə sığorta şirkəti çox böyük həcmdə sığorta ödənişi vermək məcburiyyətində qalır. Aydınır ki, aviareys üçün istismar olunan hava nəqliyyatı vasitəsinin qiyməti, kabin içərisində əyləşən pilotların eyni zamanda salonda əyləşmiş sərnişinlərin həyat və sağlamlığı eləcə də yüklənmiş malların dəyəri sığorta hadisəsi baş verərkən zərərin nə dərəcədə böyük olması barədə ilkin təsəvvür yaradır.

Sığorta risklərinin riyazi qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün sığortaçı yuxarıda qeyd edilən hər iki faktoru modelləşdirir. Mikroiqtişadi səviyyədə kommersiya fəaliyyətindən fərqli olaraq beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti daha mürəkkəb operativ-təşkilati iqtisadi sistem olduğundan burada aşağıdakı prinsiplər də sığortalanmanın xarakterinə keyfiyyət dəyərini əlavə etməklə mütləq şəkildə əsas tutulur:

1. Kommersiya tərəflərinin milli suverenliyə tam hörmət etməsi və milli-iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinin təmin olunması

2. Təbii resurslar, maddi dəyərlilər və iqtisadi fəaliyyət üzərində kommertiya tərəflərinin fəaliyyət göstərdiyi ölkə hüdudları çərçivəsində qanuna zidd olmayan əməlləri

3. Kommertiya fəaliyyətinin nəticəsinin daxili və hökumətlərarası işlərə müdaxilə imkanına yol verməməsi

4. Beynəlxalq kommertiya əməkdaşlığı çərçivəsində dövlətin beynəlxalq firmanın fəaliyyətinə nəzarət etmə və onu nizamlama hüququnun olması;

5. Beynəlxalq hüquqdan istifadə edilməsi, qanuni fəaliyyətin və ədalətli rejim prinsipinin müdafiə olunması.

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətində sığorta risklərinin riyazi modellərinin işlənilib hazırlanması və alınan qiymətin təhlili istiqamətində aşağıdakı əsas mərhələləri qeyd etmək olar:

1. Məqsədin qoyuluşu və xüsusiyyətləri
2. Modelin mürəkkəbliyi dərəcəsinin təyini
3. Modelin alqoritmik strukturunun yaradılması və proqramlaşdırılması
4. Modelə daxil olan parametrlərin identifikasiyası
5. Modelin mövcud vəziyyəti dolğun əks etdirməsinin (adekvatlığının) yoxlanılması
6. Modelin ilkin və növbəti sınağı
7. Modelin həssaslığının təhlili

Məqsədin qoyuluşu və xüsusiyyətləri. Riyazi modelin işlənməsini qarşıya qoyulan məqsədin təyin olunmasından və həll ediləcək məsələlərin təhlilindən başlamaq lazımdır. Bu mərhələdə sığorta risklərini təşkil edən xarakterik elementlər əsas plana çıxır və təfəsilatı ilə beynəlxalq kommertiya fəaliyyətində sığorta riski təsvir olunur.

Kommertiya fəaliyyətində sığorta risklərinin xarakterik elementləri dedikdə kommertiya fəaliyyəti zamanı təhlükəyə məruz qala biləcək həssas elementlərin yəni tərkib hissələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətində sığorta risklərinin modelləşdirilməsi üçün aşağıdakı xarakterik elementlərin həssaslıq

dərəcəsinə diqqət yetirmək son dərəcədə vacibdir : 1) Biznesin yerləşmə mövqeyi; 2) Kommersiya fəaliyyətində ticarətin reallaşdırılma forması 3) Kommersiya fəaliyyətinin xarakteri 4) Kommersiya müqaviləsində nəzərdə tutulan anlaşmanın şərtləri 5) Kommersiya fəaliyyətinin həcmi 6) Kommersiya fəaliyyəti iştirakçılarının habelə biznes sahiblərinin təcrübəsi 6) Kommersiya əməliyyatının icra olunduğu məntəqələrin təhlükəsizlik şəraiti 7) Keçmişdə analoji kommersiya əməliyyatı zamanı baş vermiş zərərlərin sayı və məbləği 8) Kommersiya tərəfləri qismində çıxış edən şirkətlərin məxsus olduğu ölkələrin hərbi, iqtisadi-siyasi müstəvidə münasibətlərinin kəskinləşməsi imkanlarının olub-olmaması 9) Kommersiya əməliyyatlarının icra olunduğu ərazidə sanksiyalaşmanın və ya preferensiyalar xüsusiyyətlərin olması imkanı. Xüsusi hallarda aşağıdakı nüanslar da nəzərə alınır : 1) Kommersiya əhəmiyyətli bina, tikili və qurğuların alış-yanma dərəcələri 2) Elektrik həmçinin qaz şəbəkəsinin quruluşu 3) Binalar və əhəmiyyətli qurğular arasındakı məsafələr 4) Kommersiya əməliyyatının baş tutduğu ərazidə məskunlaşmanın səviyyəsi 5) Şəxsi və ictimai asayişin səviyyəsi 6) Müqavilə predmeti olan xüsusi mallar haqqında mənşə habelə keyfiyyət sertifikatlarının olub-olmaması

Modelin mürəkkəbliyin dərəcəsinin təyini. Bu mərhələdə modelləşdirmənin mürəkkəbliyin səviyyəsinin seçilməsi problemi tədqiqatçı qarşısında ortaya çıxır.

Sığorta riskləri üçün modelin mürəkkəbliyin dərəcəsinin seçmək bir qədər qəliz məsələdir. Aydındır ki, beynəlxalq kommersiya fəaliyyətində sığorta risklərini modelləşdirərkən prosesə təsir edən bütün faktorları nəzərə almaq mümkün olmur. Əsasən zərər sayı və məbləği üzərində qurulan modeldə zərər sayına və məbləğinə təsir edə biləcək ən əhəmiyyətli faktorlar modelə daxil edilir. Digər faktorların təsiri isə nəzərə alınmır və ya çox zəif olaraq qəbul edilir. Digər bir məsələ isə təsir edən faktorların kəmiyyət xüsusiyyətinə malik olmasının zəruri olmasıdır. Ümumiyyətlə, mürəkkəbliyin səviyyəsinin seçilməsi riyazi modelin fərziyyələrinə əsaslandığından bir qayda olaraq subyektiv xarakterə malik olur.

Modelin alqoritmik strukturunun yaradılması və proqramlaşdırılması. Mürəkkəb sistemlərdə baş verən proseslərin riyazi tənliklərinin həlli və onların vasitəsilə aparılan

hesablamaların həyata keçirilməsi ancaq elektron-hesablayıcı maşınlardan (EHM) istifadə etməklə mümkündür.

Bu mərhələdə riyazi tənliklər vasitəsi ilə model riyazi cəhətdən təsvir olunur və modelə daxil edilən parametrlərin paylanma funksiyaları vasitəsi ilə səpələnməsi araşdırılır. Modelin mürəkkəblik səviyyəsindən asılı olaraq riyazi tənlik düzxətli kvadrat eksponensial qeyri-xətti və digər formalarda ifadə oluna bilər. Mürəkkəblik səviyyəsi yüksək olan riyazi tənlikləri həll etmək çətinləşdiyindən bu zaman EHM-lərdən istifadə etməklə tətbiqi kompyuter proqram təminatları vasitəsilə həmin tənliklər həll olunur.

Modelə daxil olan parametrlərin identifikasiyası. Modelin işlənməsi prosesinin ən vacib mərhələlərindən biri, onun parametrlərinin əsaslandırılmış qiymətlərinin təyin olunması və yaxud identifikasiyasıdır. İdentifikasiya termini modelin elə keyfiyyətə yoxlanılmasına nisbətən istifadə edilir ki, modelləşdirilən kəmiyyət real sistemdə müşahidə olunan kəmiyyəti düzgün təsvir etsin. Bu vaxt EHM-də ədədi eksperimentlər aparmaqla modelin standart və yaxud ideal şəraitdə reaksiyasını tədqiq edir. Modelin parametrlərinin identifikasiyasında, onun işlənməsində istifadə olunan eksperimental məlumatlar kifayətdir.

Modelə daxil olan parametrlərin xüsusiyyətləri araşdırılır. Daha sonra isə kompyuter proqram təminatı vasitəsi ilə təsadüfi qiymətlər verilməklə nəticə dəyişəninin qiymətləri aydınlaşdırılır. Hansı parametrin nəticənin alınmasına daha ciddi təsir göstərdiyini bilmək də həmçinin bu mərhələnin ən əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Modelin mövcud vəziyyəti dolğun əks etdirməsinin (adekvatlığının) yoxlanılması. Bu prosesdə adətən model vasitəsilə alınan qiymətlərin asılı olmayan eksperimentlərin, yəni modelin işlənməsində istifadə olunmayan eksperimental məlumatların nəticələrinə uyğunluğu, həmçinin də modelin dəqiqliyi yoxlanılır. Modelin yoxlanılması onun identifikasiyasında istifadə edilməyən müşahidə və eksperimental məlumatlar əsasında həyata keçirilməlidir. Yoxlama üçün lazım olan məlumatların tərkibində ümumiyyətlə bir sıra dinamiki xarakteristikalar olmaya da

bilər. Ən əsası da odur ki, modelləşdirilən sistemin çıxış nəticələri verilən amillər üzərində müşahidələrin və ölçmələrin nəticələri ilə uyğun gəlsin.

Modelin ümumilikdə real prosesi təsvir edə bilməsi və etibarlı nəticələr alması bu cəhətdən çox vacibdir. Həmçinin bu mərhələdə modelə daxil edilməyən parametrlərin real nəticələrin alınmasına təsiri araşdırılır.

Modelin ilkin və növbəti sınağı. Bu mərhələyə modelin özünü aparmasının təhlilini və onun həssaslıq təhlilini daxil etmək olar. İlkin sınaqda baxılan prosedurlar modelin adekvatlıq diapazonunun və dəqiqlik dərəcələrinin nəzərə çarpacaq formada yaxşılaşdırılmasına, həmçinin modelin müxtəlif elementlərinin onun özünün aparılmasının formalaşmasının rolunun təyin edilməsinə və beləliklə, mürəkkəb modellərin sadələşdirilməsinin obyektiv əsasının təyin olunmasına kömək edirlər.

Modelin növbəti sınağı dedikdə artıq risklərin gözlənilən nəticələrini almağa imkan verən şəraitin yoxlanılması başa düşülür.

Modelin həssaslığının təhlili. Modelin ilkin sınaq dövrlərindən başlayaraq, onun işlənməsinin müxtəlif mərhələlərində həssaslıq təhlili lazımi və faydalı ola bilər. Həssaslığın ilkin təhlili real sistemin özünü aparmasının təqlidi üçün əhəmiyyətsiz olan dəyişən kəmiyyətlərin aşkar olunmasına imkan verir.

Modelləşdirmə prosesi yekunlaşdıqdan sonra qısa və uzunmüddətli proqnozların verilməsi baxımından həssaslıq testlərinin aparılması çəx vacibdir. Məsələn, parametrlərin real qiymətindən 1% dəyişmə ilə nəticə dəyişəninin hansı formada dəyişməsi araşdırılır. Aydındır ki, bu hal sığorta biznesinin davam etdiyi dövrdə daha əhəmiyyətlidir və müxtəlif intervallarla testlər şəklində aparılır. Bir qayda olaraq modeldə iştirak edən dəyişənlərin hissəvi törəmələri tapılmaqla həyata keçirilir.

Model vasitəsilə ədədi eksperimentlərin aparılması hər hansı bir sistemin riyazi modelləşdirilməsinin son mərhələsidir və bu vaxt böyük miqdarda məsələlər həll etmək olar.

Kommersiya fəaliyyətində sığorta risklərini qiymətləndirmək üçün kollektiv risk nəzəriyyəsi modellərindən istifadə olunur. Belə ki, burada əsas məqsəd kommersiya fəaliyyətinin bütün elementlərini vəhdət halında modelləşdirməkdir. Kollektiv risk

nəzəriyyəsi 2 əsas problemi ortaya qoyur : 1) Ümumi zərərlərin götürülmüş zaman intervalında bütün portfel üzrə paylanma funksiyasını təyin etmək 2) Risklər üzrə nəzərdə tutulan ehtiyatın tükənməsi, ehtiyatın iflasa uğraması ehtimalı, yəni kommersiya proyektinin son dərəcədə potensial təhlükə ilə qarşılaşması nəticəsində yaranan maksimal zərərin sığortaçı tərəfindən qarşılana bilməməsi və ya sığortaçının ödəmə qabiliyyətinin tamamilə sıradan çıxması, "dağılması" ehtimalı.

İlkin olaraq ümumi zərərləri $F(x)$ funksiyası ilə işarə etsək və zərərlərin ümumi məbləğinin x - üstələməyəcəyini hesab etsək onda $F(x)=Pr(X\leq x)$ funksiyası kumulyativ paylanma funksiyası şəklində olar. Ümumi zərərlərin sabit zaman intervalında özünü necə aparmasına baxmaq üçün zaman şkalasını dəyişmək məqsəduyğundur. Təqvim şkalası əvəzinə zaman vahidi olaraq əməliyyatın həyata keçirilmə şkalasını istifadə etmək olar. Məsələn, xüsusi risk situasiyasında I il ərzində 2S0 zərərin olması nəzərdə tutulursa bu halda 2S0 əməliyyat zaman vahidi I il üçün təbii zaman intervalına bərabər hesab olunur. Zaman şkalasının belə dəyişikliyi o deməkdir ki, müddət ərzində baş verə biləcək zərərlər kommersiya əməliyyatının baş vermə zamanının müddət mənasında uzunluğuna bərabərdir.

Fundamental olaraq kollektiv risk nəzəriyyəsinin fərziyyələri aşağıdakı şəkildədir :

a) t zamanından $t+\Delta t$ zamanına kimi çox kiçik kommersiya əməliyyatı zamanı bir sığorta hadisəsinin yəni zərərin baş vermə ehtimalı təxminən Δt yə bərabərdir

b) Həmin intervalda birdən çox zərərin baş vermə ehtimalı təxminən 0 -a bərabərdir

Ümumi zərərlərin bir-birindən asılı olmayaraq baş verməsi və yuxarıdakı fərziyyələri əsas tutaraq t zaman müddətində kommersiya əməliyyatı zamanı baş verəcək sığorta hadisələrinin sayı t parametri ilə ifadə olunmuş Puasson paylanması şəklindədir. t -zərərlərin gözlənilən sayıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, zərərlərin məbləğinin Puasson paylanması ilə paylandığını yuxarıda fərziyyələrə əsasən iddia etmək olmaz.

İndi isə zərərlərin məbləğini modelləşdirək. Tutaq ki, z-porfel üzrə individual olaraq götürülmüş müqavilə üzrə zərərin pul vahidi ilə ifadəsidir və ya məbləğidir. Yuxarıdakı qayda ilə hesab edirik ki, zərərin məbləği z-i keçə bilməz. yəni $F(z) = \Pr(Z \leq z)$. Lakin bu halda əlverişli olsun deyə biz $P(z)$ -i bir sığorta hadisəsinin artıq baş verdiyini nəzərimizdə tutmaqla z-in şərti paylanması hesab edəcəyik. Portfeldə n-sayda müqavilənin zərərlərini nəzərə alsaq onda $P^{**}(x)$ funksiyası ilə ümumi zərərlərin məbləğini işarə etmiş olarıq. Aydındır ki, $x = Z_1 + Z_2 + \dots + Z_n$. Bu halda $P^n(x)$ funksiyası $P(z)$ funksiyasının n-ci dərəcədən bükülmüş funksiyası (ing. convolution function) hesab oluna bilər, indi isə hesab edək ki, $X(t)$ funksiyası t zamanı ərzində götürülmüş portfeldə baş verə biləcək zərərlərin məbləğidir və $F(x, t)$ ikidəyişənli paylanma funksiyasıdır. Belə olan halda $F(x, t) = P^n(x)$ bərabərliyi n sayda zərərin baş verməsi halında və həmin n sayda zərərin t zamanında baş verəcəyi şərtləri halında doğrudur. Zərərlərin saylarının Puasson paylanmasını xatırladaraq bizim halda $F(x, t)$ aşağıdakı funksiyaya çevrilir.

$$F(x, t) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{e^{-t} t^n}{n!} \cdot P^{**}(x)$$

Əgər axırıncı qeydə alınan zərrər v məbləğinə bərabədirsə, deməli yerdə qalan digər zərərlər $x-v$ məbləğinə bərabər olacaq. Belə olan halda $P^n(x)$ funksiyasını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$P^{**}(x) = \int_{-\infty}^{+\infty} P^{**}(x-v) \cdot p(v) dv$$

İşarələmələrlə $p_1 = \mu(z)$ yəni z-in riyazi gözləməsi, P_2 isə ikinci moment olduğunu nəzərə alsaq bu halda $E(X(t)) = p_1 * t$ və $\text{Var}(X(t)) = p_2 * t$ olar. Əgər faiz dərəcəsini nəzərə almasaq kommersiya əməliyyatının sığortalanması üçün sığortaçının almalı olduğu xalis sığorta haqqı (ing. net premium) zərərlərin gözlənilən dəyərinə bərabər olacaq. Yəni belə olan halda yuxarıda qeyd olunan kimi $E(X(t)) = p_1 * t$ olduğundan sığortaçının t zaman kəsiyində kommersiya əməliyyatının sığortası ilə bağlı əldə etməli olduğu sığorta haqqı $p_1 * t$ olacaqdır. Sığortaçının bu portfel üzrə yekun əldə edəcəyi fayda və ya zərəri $Y(t)$ ilə işarə etsək $Y(t)$ xalis sığorta haqqı ilə ümumi zərərlərin fərqi bərabər olacaq :

$$Y(t) = p \cdot t - X(t)$$

Kollektiv risk nəzəriyyəsində kütləvi zərərlərin baş verməsi halında sığorta şirkətinin risklər üzrə nəzərdə tutduğu ehtiyatların tükənməsi və ödəmə qabiliyyətinin tamamilə sıradan çıxması ən aktual məsələlərdən biridir.

Yuxarıda yazılanların davamı olaraq t zaman kəsiyində kommersiya əməliyyatının gətirdiyini hesab edib, sığorta şirkət $p \cdot t$ xalis sığorta haqqına sığorta riski ilə bağlı təhlükəlilik həddini yəni risk səviyyəsini neytrallaşdırmaq üçün X_t yükləmənin (ing. safety margin) tətbiq etdiyini, başlanğıc zaman anına sığortaçının “ u ” risk ehtiyatına malik olduğunu nəzərə alaraq və t zamanında $U(t)$ risk ehtiyatı aşağıdakı şəkildə hesablanacaqdır:

$$U(t) = u + p \cdot t - X(t) = Y(t) + u + X \cdot t$$

Əgər $U(t)$ funksiyası t zamanında mənfi qiymət alarsa sığorta biznesinin dağıldığı yəni ödəmə qabiliyyətinin iflasa uğraması müşahidə olunacaqdır.

Bundan sonra əsas məsələ sığortaçının ödəmə qabiliyyətinin olmaması probleminin baş vermə ehtimalını həll etməkdir. Lakin bunun üçün ilk növbədə $t = h$, $t = 2h$, $t = nh$ zaman kəsiyində ($T - h < nh < T$ şərti daxilində) və aşağıdakı şərtlərin birini və ya bir neçəsini nəzərdə tutmaqla ödəmə qabiliyyətinin olmaması probleminin baş vermə ehtimalı hesablanır:

- 1) u parametrinin müxtəlif dəyərlərə malik ola bilməsi
- 2) t zaman kəsiyində X . təhlükəsizlik yükləməsinin sabit və ya dəyişkən olması
- 3) T zaman kəsiyi sonlu və ya sonsuz olması
- 4) h sonlu olması və ya 0 -a yaxınlaşması

Həmçinin burada $\varphi(u)$ risklər üzrə ilkin ehtiyatı u olan və t zamanında $U(t)$ risk ehtiyatının mənfi qiymət alması ilə nəticələnəcəyi hadisənin ehtimalıdır. Beləliklə, $\varphi(u, T)$ ödəmə qabiliyyəti riskinin yaranma hadisəsinin T zamanından əvvəl baş verəcəyinin ehtimalıdır. $0 < t < T$ şərti daxilində funksiyanın qiymətini hesablamaqla ödəmə qabiliyyətinin zaman intervalları arasında dəyişmə xarakteri öyrənilir.

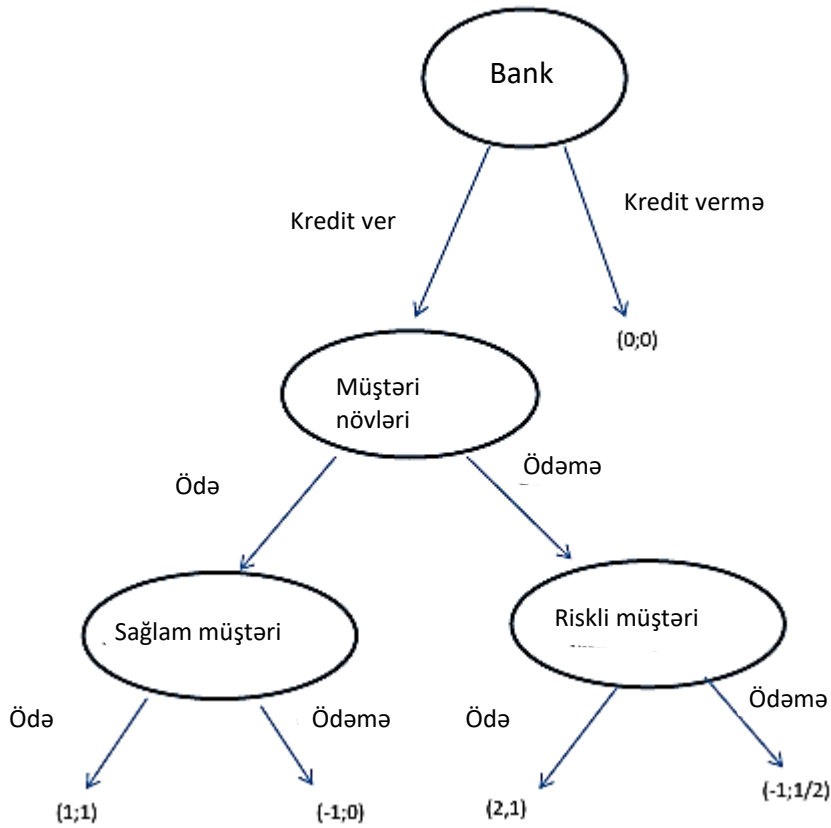
Ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, sığorta şirkəti riyazi modelləşmənin imkanlarından istifadə edərək kommersiya əməliyyatı üzrə yaranacaq riskin sığortalanması məqsədilə ilk növbədə sığorta haqqlarını daha sonra riskin təhlükəlilik səviyyəsini həmçinin bu riskin qarşılınması üçün saxlamalı olduğu ehtiyatın səmərəliliyini effektiv şəkildə hesablamış olur.

3.2. Maliyyə riskərinin sığortalanmasının təkmilləşdirilməsi

Riskin idarə edilməsi, layihənin reallaşdırılması zərurəti haqqında prinsipial qərarların qəbul edilməsi prosesində və eləcə də onun həyata keçirilməsində strategiya və taktikanın formalaşmasında olan riskin nəzərə alınması daxil edir. Layihələrin idarə edilməsi üzrə toplunun tərifinə əsasən (PMBOKPMİ) risklərin idarə edilməsi altı əsas komponentlərdən ibarətdir:

- 1) riskin idarə edilməsinin planlaşdırılması layihənin idarə edilməsi üzrə yanaşma və fəalliyətin planlaşdırılması;
- 2) risklərin eyniləşdirilməsi - layihəyə təsir edə biləcək risklərin təyin edilməsi və onların xarakteristikasının sənədləşdirilməsi;
- 3) riski ərin keyfiyyət qiymətləndirilməsi layihənin müvəffəqiyyətinə təsirini təyin etmək məqsədi ilə risklərin və onların əmələ gəlməsi şəraitlərinin keyfiyyət təhlili;
- 4) risklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi - risklərin əmələ gəlməsi ehtimalı və onların nəticələrinin layihəyə gələcək təsirinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi;
- 5) risklərə reaksiyanın planlaşdırılması risk hadisələrinin mənfi nəticələrinin zəifləməsi üçün və onların mümkün üstünlüklərindən istifadəsinin prosedur və metodların təyin edilməsi;
- 6) risklərin monitorinqi və nəzarəti-risklərin monitorinqi, qalan risklərin edilməsi layihə risklərinin idarə edilməsi planının yerinə yetirilməsi və risklərin minimumlaşdırılması üzrə hərəkətlərin səmərəliyinin qiymətləndirilməsi.

Bütün bu prosedurlar bir-biri ilə və eləcə də digər prosedurlarla qarşılıqlı dinamikadadır.

Şəkil 3.1.**Banklarda kredit riskinin ölçülməsi üçün həllər ağacı**

Riskin təhlilinin son məqsədi- layihə riskini azaltmağa imkan yaradan tədbirlərin işlənilməsi və eləcə də onlara müvafiq olan xərclərin uçotudur.

Cədvəl 3.1**Risiklər təhlilinin praktiki metodları**

Metod	Mahiyyət	Tətbiq sferası
1. Ekspert qiymətləndirilmə	Ekspertləşdirmə fəaliyyəti ilə bağlı zəruri informasiyanın işlənilməsi üzrə kompleks məntiqi və riyazi statistik metod və prosedurlar	Risiklərin müəyyənləşdirilməsi

2. SWOT- təbiili	Layihənin güclü və zəif tərəflərini, imkan və xətərlərini əyani şəkildə müqayisə etməyə imkan yaradan metod	Risqlərin ekspert qiymətləndirilməsi
3. "Risklər ulduzu (qızıl, gülü)", "risklər spiralı"	Amillərin riskli olmasının əyani ekspert qiymətləndirilməsi	Risqlərin ranje edilməsi
4. Analogiyalar	İtkilərin baş verməsi mümkünlüyü və ehtimalının hesablanması məqsədi ilə layihə- analoqlar üzrə əldə edilən təcrübənin tədqiqatı	Tez- tez təkrarlanan layihələrin riskinin qiymətləndirilməsi
5. Risklərə faiz Ödənişi üzrə düzəlişlər	Risksiz faiz stavkasının riskə görə əlavə kəmiyyəti qədər artırılması	Layihə səmərəliliyinin müəyyən edilməsində risk amillərinin əlavə uçuğu
6. Kritik qiymətlər metodu	Layihə səmərəliliyinin müvafiq meyarının hesablanan kəmiyyətini kritik həddə gətirən riskin, yoxlanan dəyişənlərinin qiymətinin tapılması	Qeyri- müəyyənlik şəraitində layihənin idarə edilməsi prosesində risklərin monitorinqi
7. Həllər " ağacı"	Layihə variantlarından birinin seçilməsində və optimal strategiyanın formalaşmasında statistik qərarların qəbulu metodu	Virtual layihənin risk təhlili. Layihənin, idarə edilməsi
8. Həssaslığın təhlili	Yalnız bir risk amilinin dəyişməsi nəticəsində layihənin kriterial göstəriciləri təhlilinin keçirilməsi	Riskiiliyin kəmiyyət təhlili

9. Ssenarilərin təhlili	Risklilik amilləri spektrinin dəyişməsi nəticəsində layihənin kriterial göstəriciləri təhlilinin aparılması	Risklərin idarə edilməsi və təhlilinə kəmiyyətə yanaşma
10. Statistika yanaşma	Dispersiya və orta- kvadratik kənarlaşma göstəricilərinin qiymətlərinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi	Bir neçə layihənin (yaxud bir layihənin bir neçə variantının) risklərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi

Sığortalama riskin aşağı salınması metodlarının ən geniş yayılmasıdır. Risk sığortası, əslində, müəyyən risklərin sığorta kompaniyasına ötürülməsidir. Sığortalama prosesində sığorta fondunun yaradılması layihə iştirakçılarının arasında yaradılan fondun pay bölgüsüdür. Bir qayda olaraq, müqaviləyə əsasən sığorta təşkilatı layihə üzrə riskləri öz üzərinə götürür. Sığorta hadisəsinin konkret halına və sığortanın müqavilə şərtlərindən asılı olaraq, sığorta ödənişi sığorta məbləğinə bərabər və ya ondan aşağı ola bilər. Sığorta ödənişinin məbləği sığortalama sistemindən asılı olaraq müxtəlif üsullarla təyin edilir.

Sığortalamanın spesifik formalarından biri seçilməlidir - qiymət (valyuta, faiz) risklərini nuivazinətləşdirən səmərəli tədbirlər, məsələn, fyucers və opsiyondur. Fyucers sazişi satıcı və fiziki mal yaxud maliyyə aktivi alıcısı arasında, bir tərəfdən, və fyucers birjası ilə klirinq palatası arasında, digər tərəfdən, olan razılaşmadır. Fyucers kontraktının üstünlüyü ondadır ki, belə kontrakt üçün ikincili bazarlar mövcuddur. Opsion -müəyyən tarixə qədər, danışılmış qiymətlə alıcı tərəfindən müvafiq mükafatın ödənilməsi ilə fyucers kontraktının alışı və ya satışı hüququnun alınması və ya satılması haqda razılaşmadır. Alıcı üçün mənfəət -məhdud risk (mükafat məbləği), məhdud vəsaitlə çox həcmdə mala nəzarət, alış gözləyərkən maksimal qiymət, satışı gözləyərkən minimal qiymət təyin etmək imkanı, müxtəlif xərcləmə strategiyalarının

tətbiqidir. Opsiya satıcıları üçün mənfəət- yüksək gəlir və pul vəsaitlərinin axının artmasıdır.

Gözlənilməyən ziyanların ödənilməsinə vəsaitlərin ehtiyat fondları yaradılır. Bu - dövriyyədə olan xüsusi vəsaitlərin bir hissəsi hesabına ziyanların ödənilməsinə ayrılmış fondur, yəni risklərlə mübarizə üsuludur. Bu üsul layihənin dəyərinə təsir edən potensial risklərin və layihənin yerinə yetirilməsində çatışmazlıqların öhdəsindən gəlmək üçün nisbətlərin təyin edilməsini nəzərə alır. Gözlənilməz zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatın yaradılmasında əsas problem risklərin potensial nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Layihə dəyərinin dəqiq qiymətləndirilməsi gözlənilməyən zərərin ehtiyatının məbləğinə təsir edir. Gözlənilməyən xərclərin dəqiq keçirilmiş qiymətləndirilməsi vəsaitlərin məsrəflərini minimuma endirir.

Gözlənilməyən zərərin ehtiyat strukturunun təyini bir və ya iki yanaşma əsasında həyata keçirilə bilər. Birinci yanaşmada ehtiyat iki hissəyə bölünür-ümumi və xüsusi ehtiyata. Ümumi ehtiyat layihə smetası dəyişikliklərinin və başqa analoji elementləri ödənilməlidir. Xüsusi ehtiyatlara qiymət artımının əlavə ödənişi, ayrı-ayrı mövqelər üzrə xərclərin artması və eləcə də sazişlər üzrə iddiaların ödənilməsi daxildir.

Ehtiyat strukturunun yaradılmasına ikinci yanaşma xərclərin növlərinə görə (məsələn, əmək haqqı, xammal-material xərcləri, idarəetmə xərcləri) gözlənilməyən xərclərin təyini nəzərdə tutur. Belə differensiasiya hər bir xərc kateqoriyası ilə bağlı risk dərəcəsini təyin etməyə imkan verir və sonra bunu layihənin ayrı-ayrı mərhələlərinə yaymaq olar. Bu yanaşma gözlənilməyən xərclərə nəzarəti kifayət qədər təmin edir, ancaq bunun üçün çoxlu sayda göstəricilərin olması zərurəti, bunu yalnız yanaşmadan nisbətən böyük olmayan layihələr üçün istifadə etməyə imkan verir.

Gözlənilməyən xərclərin ehtiyatı yalnız ilkin smetaya daxil olan xərclərin növü ilə təyin edilir. Ehtiyat, qənaətbəxş olmayan işlər nəticəsində aparılan məsrəflərin ödənişinin kompensasiyasına istifadə edilə bilməz. Ümumi halda ehtiyat aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilə bilər:

- layihə üzrə yeni üzə çıxan işlərin maliyyələşdirilməsinə;

- yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər vəsait ayrılmayan işlərin maliyyələşdirilməsinə;
- layihə üzərində işin gedişində əmələ gələn gözlənilməyən dəyişən əmək və digər gözlənilməyən xərclərin kompensasiyasına.

Gələcək risklərin ödənilməsi üçün qalıq mövcudluğu təmin edilməlidir və bu məqsədlə ehtiyatın cari xərcləri izlənməli və qiymətləndirilməlidir. Gözlənilməyən xərclərin ödənilməsinə ehtiyat, ayrılmış işlərin yerinə yetirilməsindən sonra, gözlənilməyən xərclərin plan və faktiki bölgüsünü müqayisə etmək və bunun əsasında layihənin başa çatmasına qədər gözlənilməyən xərclərin istifadəsi meylini təyin etmək olar. Bu zaman gözlənilməyən xərclərin ödənilməsinə ayrılmış ehtiyatın istifadə olunmamış hissəsi layihənin ehtiyatına qaytanla bilər. Gözlənilməyən xərclərin ödənilməsinə nəzərdə tutulan vəsaitin müəyyən hissəsi adətən ümumi ehtiyat adlanır və layihə iştirakçısı olan firmanın ali rəhbərliyinin bilavasitə nəzarətində qalmalıdır.

Risklərin layihəyə mənfi təsirinin azaldılmasına yönəldilən vasitələr sistemində təminatları, limitləşdirmə və girovu qeyd etmək olar. Təminatlar, bir qayda olaraq borc kapitalının cəlb edilməsi zərurəti ilə həyata keçirilən iri layihələr üçün tətbiq edilir. Bununla bağlı layihə rəhbəri maliyyə institutuna borc alanın borcu qaytarılmasından imtina etməsi halında üçüncü tərəfin borcunun qaytarılması haqda yazılı öhdəliyini təqdim etməlidir. Limitləşdirmə risk dərəcəsinin azaldılmasına köməklik göstərən yuxandan və aşağıdan məhdudlaşdırma sisteminin təyin edilməsidir. Banklar tərəfindən ssuda veriləndə, overdrafta müqavilə bağlandıqda tətbiq edilir; layihə rəhbəri tərəfindən layihə məhsulun kreditlə satışında; investor tərəfindən -kapital qoyuluşu məbləğinin təyin edilməsində və ya. yaradılan layihə məhsulu da kreditin alınmasında girov ola bilər. Girov təsisiya halında və ya hüquq güzəşti kimi həyata keçirilir. Bu kredit vericisi ilə borc alan arasında yazılı müqavilə razılaşmasıdır ki, burada müddət, borcun şərtləri və girov qoyulmuş aktiv arasında bağlılıqlar detallandırılır.

Siyahıya prioritet kimi daxil olan hər bir risklər üçün reaksiya strategiyası seçilməlidir. Qeyd edildiyi kimi, strategiyayı riskin "üstündən keçməyə", ondan

sığortalanmağa və ya nəticələrini yumşaltmağa yönəltmək olar. Hərdən riski tamamilə istisna etmək olar, bunun üçün sistemin bir-iki az əhəmiyyət daşıyan xüsusiyyətindən imtina etmək gərəkdir. Digər hallarda daha yaxşı işlənib hazırlanmış və praktikada sınılanmış texnologiyalardan istifadə etmək olar. Xarici risklər hallarında isə yeganə cavab əlavə resursların ehtiyat edilməsidir, çünki başqa cür onlara praktiki olaraq təsir etmək mümkün deyil. Hətta sığorta kompaniyasında sığortalamaq olar. Ən azı, kompaniyanın rəhbərliyi və sifarişçi ilə potensial risklər haqqında qabaqcadan şərt qoymaq mümkündür. Ən nəhayət, elə risklər mövcuddur ki, onlar kifayət qədər prioriteti idir, və bununla bərabər təsirə davam gətirmir. Belə risklər üçün zəruri hərəkətlər seçmək lazımdır ki, bunlar arzu edilməz hadisənin baş verməsi ehtimalını və bunun mümkün nəticələrini azalda bilsin.

Dəqiq desək, məsələ risklərin özünü göstərmələrini və onların nəticələrini sıfıra endirməkdə deyil. Əgər belə həllə nail olunarsa, onda bu həddindən çox resurslar tələb edə bilər. Real məqsəd-qəbul edilən səviyyəyə qədər risk ehtimalı və onun nəticələrini aşağı salmaqdır. Beləliklə, risklərə səmərəli işlənmiş reaksiya riskin layihəyə təsirinin nəticələrinin müsbət və ya mənfi olmasını bilavasitə təyin edəcək.

Bazar münasibətləri şəraitində sığorta firmalarının əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi mühüm yer tutur. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik, orta və iri sığorta firmalarının fəaliyyət istiqamətlərinə və onların sığortalınması prosesinə böyük ehtiyac yaranır. Dövlət və özəl istiqamətli sığorta bazarında firmalar formalaşır və onların arasında rəqabət baş verir. Xüsusilə, sığorta sistemində vacib məsələlərdən biri onun inhisarlaşdırılmasıdır. Dövlət sığorta firmaları ilə səhmdar cəmiyyətlər və digər qeyri-dövlət tərəfindən həyata keçirilən sığorta əməliyyatları arasında sağlam rəqabət mühiti yaradılmışdır. Sığorta bazarında sığorta müdafiəsinə normal qaydada tələb və təklifin formalaşması sağlam rəqabət mühitinə birbaşa təsir göstərir.

Sığorta firmalarının səmərəli fəaliyyətinin əsas yollarından biri onun stimullaşdırılmasıdır. Sığorta bazarının inkişafının və onun ahəngdarlığının təmin olunmasında stimullaşdırma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta bazarının stimullaşdırılmasında satıcıların fəaliyyətinin real sərbəstliyi təmin olunmalıdır. Sığorta

bazanın bu atributları arasında əlaqə bank, vergi, qiymətli kağızlar bazan və digər orqanların fəaliyyətindən daha çox asılıdır. Bunlar sığorta əməliyyatlarının intensiv formada həyata keçirilməsinə səmərəli kömək göstərir və gələcəkdə sığorta sisteminin inkişafında öz rolunu göstərə bilər.

Broker sığorta firmaları daha çox sığorta edənlərin mənafeyini ifadə edir. Müasir dövrdə sığorta bazanın fəaliyyətinə bir sıra amillər təsir edir: risk şəraiti sığorta edənlər üçün pul dəyərləri, sığorta tarifi və s. aiddir.

Sığorta firmalarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin digər yollarından biri də sığorta marketinq xidmət sisteminin yaradılmasıdır. Sığorta marketinq xidməti sisteminə aşağıdakılan aid etmək olar: Sığorta bazarında mövcud sığorta tələbatının müəyyən olunması; Reklam və maarifləndirmə yolu ilə sığorta tələbatının öyrənilməsi; Sahə və regionlar üzrə fəaliyyətdə olan firmaların sığorta tələbatının öyrənilməsi; Sığorta bazarında sığorta marketinq tədqiqatlarının aparılması; Sığorta bazarında marketinq xidməti vasitəsilə onun taktika və strategiyasını işlənilib hazırlanmışdır.

Sığorta firmalarının marketinq fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdə qiymətləndirilməsi; Sığorta firmalarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması; Sığorta firmalarının səmərəli fəaliyyətini müəyyən etmək məqsədinə informasiya-məlumat sisteminin yaradılması və s.

Sığorta firmalarının marketinq xidməti o zaman önəmli nəticə verir ki, düzgün sığorta siyasəti intensiv surətdə hazırlansın və həyata keçirilsin. Müasir şəraitdə sığorta firmalarının marketinq xidməti 3 mərhələdə həyata keçirilir: strateji, taktik və operativ.

Firmaların strateji sığorta xidməti, uzunmüddətli sığorta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, bazanın mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Sığorta firmalarının operativ fəaliyyəti, sığorta əməliyyatlarının hazırkı vəziyyətinin qiymətləndirilməsini və sığorta bazarına olan tələbatının müəyyən edilməsini əks etdirir. Sığorta firmalarının taktiki fəaliyyətində strateji sığorta kompaniyalarına xidmət edən bütün əməliyyatların təhlili aparılır.

Sığorta firmalarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində praktik yollarından biri də sığorta riskinin qiymətləndirilməsi və onun sığorta firmalarının gələcək fəaliyyətinə

necə təsir göstərilməsindən ibarətdir. Sığorta riskinin qiymətləndirilməsində həm sığorta firmalarının, həm də sığorta olunan firmaların mövcud vəziyyəti və imkanları nəzərə alınır.

Bazar münasibətləri şəraitində sığorta riski və rəqabəti bir-birinə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Xüsusilə də sığorta rəqabəti aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır.

Sığortanın yeni tələbatının meydana gəlməsi və onun öyrənilməsi; Sığorta firmalarının azadlığının təmin olunması; Yeni sığorta tariflərinin müəyyən olunması və onun azaldılması; Yüksək sığorta xidmətinin göstərilməsi; Müxtəlif sığorta növlərinin tətbiq olunması uğrunda sığorta firmaları arasında gedən rəqabət və s.

Bazar münasibətləri şəraitində sığorta firmalarının fəaliyyətinin dövlət tərəfindən təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunun başlıca məqsədi sığorta xidməti bazarının fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradılması və bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Sığorta fəaliyyətinin dövlət tərəfindən təkmilləşdirilməsi ilə sığorta əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Sığorta əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması müxtəlif sığorta növlərinə görə keçirilir. Bunun üçün bütün sığorta növü üzrə sığorta riskinin həcmi, gəlir və xərci elementlərinin ümumi məbləği nəzərə alınır və s.

Azərbaycanda dövlətin sığorta siyasəti daim həyata keçirilir və dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunur. Dövlət, qeyri-dövlət və səhmdar cəmiyyətli sığorta şirkətlərinin öz fəaliyyətində firmaların işçilərinin sığortalanması əməliyyatlarına daim üstünlük verilir. Azərbaycanın və onun daha yaxın qonşu olan İran, Türkiyə və digər ölkələrdə sığorta xidməti sistemi dünya standartları səviyyəsində qurulmuşdur və onun sosial-iqtisadi səmərəlilik mey arları ardıcıl olaraq dəyişilir.

Gələcəkdə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif sığorta firmaları, dünya ölkələrinin çoxillik sığorta təcrübəsindən bəhrələnəcək və sığorta firmalarının gələcək vəziyyəti və perspektiv imkanları artıracqdır. Ölkədə gələcəkdə dövlət və özəl sığorta

şirkətləri və assosiasiyalarının yaradılmasını və daha da genişlənməsini məqsəduyğun hesab etmək olar.

Sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsində əsas üsullardan biri də sığorta fondlarının qanunvericilik qaydasında ölkənin milli gəlirləri və milli sərhədindən ayrılmalara hesabına yaradılmasıdır.

Mərkəzləşdirilmiş sığorta fondlarının yaradılması dövlət büdcəsinin ehtiyat fondlarının vəsaitə ehtiyatlarının yaradılmasının təminatçısı kimi çıxış edir. Qeyri təkmilləşdirilmiş sığorta fondlarının yaradılması əsasən maddi istehsal sahələrinin (sənaye, kənd təsərrüfatı və s.) risklərindən qorunması kömək edir. Müasir şəraitdə bütün firmaların, şirkətlərin ehtiyat və nizamnamə fondlarının sığortalanmasına da ehtiyac vardır. Gələcək günlər üçün sığorta firmalarının daha səmərəli fəaliyyəti ilk növbədə sığortalının rəqabət üstünlüyünə malik olmaq və sığortaya olan tələbi artırmaq lazımdır. Sığorta bazarında sığorta tələbi və sığorta təklifi nə qədər çox olarsa sığorta firmalarının fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsi də bir o qədər artmış olar.

Sığorta bazannda kiçik orta və iri sığorta firmalarının fəaliyyətinin genişlənməsində sığorta banklarının rolu daim artır. Sığorta bankları sığorta müştəriləri üçün özünün maliyyə aktivlərindən daha geniş istifadə edir. Eyni zamanda sığorta bazannda sığorta bankları arasında daha əlverişli müştəriləri özlərinə cəlb etmək uğrunda rəqabət mübarizəsi daim genişlənir.

Özəlləşdirmə və bazar iqtisadiyyatı effektivliyi artırma yollarından biridir, sığorta şirkətlərinin mülkiyyət quruluşu ilə effektivliyi arasındakı əlaqəni öyrənməklə şirkətlərin inteqrasiyası yolu ilə effektivliyi artırmaq və blok mülkiyyətini həyata keçirmək üçün yol tapmaq olar. Resursların və rəqabət şəraitinin daxilə xaricə çatışmamağı sığorta şirkətlərinin resurslardan düzgün istifadəsi iqtisadi inkişaf prosesinə müsbət təsir buraxacaq və sığorta xidmətlərinin keyfiyyətə yaxşılaşmasına və müştərilərin razılığına səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ

Sığorta şirkətlərinin səmərəli fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mühüm rol oynayır. Sığorta münasibətlərinin hüquqi təqdim edilməsi sığortalanma prosesində iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələrinin qorunub saxlanılması prosesi nəzərdə tutulur.

Fiziki və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən sığorta olunmalar qarşısında ciddiyyətliyi və sahibkarlığı və maddi məsuliyyəti vardır.

Əgər sığortalanma əməliyyatları üzrə öhdəlik vaxtında həyata keçirilərsə bu səmərəli fəaliyyət və sığorta bazarında mövqeyin artmasına bir daha təsdiq etmiş olur. Sığorta münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin tərkib hissəsidir.

Bu tənzimləmə prosesi ilk növbədə sığorta fondunun yaradılması və istifadə olunması və digər tərəfdən işinin təşkilini əhatə edir. Azərbaycan rayonları genişləndikcə onlar idxal ixrac zonalarda yarandıqca onların sığorta fəaliyyəti daha da genişlənəcək onlar üçün davamlı rəqabət strukturu yaranacaqdır. Azərbaycanda gələcəkdə sığorta firmalarının fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və ona yardım göstərilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsidir və sığorta firmalarının səmərəliliyin digər artırması yollar aşağıdakılardan ibarətdir:

Sığorta şirkətlərinin mülkiyyət strukturu, ölçüsü, sığorta şirkətlərinin həcmi, bazar strukturu və sığorta şirkətlərinin bazarda payları, tarif sistemlərinin sığorta şirkətləri və sığorta şirkətləri tərəfindən riskin qəbuludur.

Mikro və makro iqtisadiyyat təsirinə görə və nəticələrindən qiymətləndirmələr və yer tutmaqda istifadəsinə görə tədqiqatçılar və idarəetmə intizamlarının alimləri, mühasibat, iqtisadi, hökuməti siyasətləri tərəflərindən maraq göstərilir və diqqət olunur.

Risqlərinin sığortalanması əsasən iki formada baş verir:

1. Gəlirə görə birbaşa itkilərin sığortalanması. 2. Gəlirlərdə dolayı itkilərin sığortalanması.

Sahibkarlığın risklərinin birbaşa sığortalanması, əsasən maşın avadanlığının və digər maddi dəyərlərdə baş verən itkilərə aiddir. Sahibkarlığın risklərinə dolayı formaya itkilərə görə sığortalanması ticarət sahəsində baş verən prosesi bağlayır.

Tədqiqatın I fəslində risklər, onların növləri haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir. Maliyyə riskləri, onların ümumi risklərin strukturunda yeri və hüquqi normativ bazası təhlil olunmuşdur. Bu təhlildən məlum olmuşdur ki, respublikamızda hüquqi normativ bazada bəzi dəyişikliklərə ehtiyac vardır. II fəsildə isə risklərin sığortalanması məsələlərinə toxunulmuşdur. Sığorta risklərinin təhlil olunması və qiymətləndirilməsi məsələləri təhlil olunmuşdur. Tarif dərəcəsinin müəyyən edilməsində tətbiq edilən hesablamalar tədqiq edilmişdir. Beynəlxalq təcrübədə risklər və onların sığortalanması məsələlərinə toxunulmuşdur. III fəsildə proqnozlaşdırma və planlaşdırma məsələlərinə toxunulmuşdur. Risklərin sığortalanmasının ölkəmizdə təkmilləşdirilməsinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmış şərtlərinin tədqiqi onu göstərir ki, son 5 il ərzində ölkəmizdə idarəçilik baxımından çox böyük uğurlar əldə edilmişdir.

İşgüzar təşkilatların fəaliyyətlərinin səmərəliliyi birbaşa xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə adekvat idarəetmə reaksiyasından asılıdır. Xarici mühitdə baş verən qeyri-müəyyən və gözlənilməyən dəyişikliklərə uyğun olaraq strategiyaların hazırlanılması və istifadəsi bu işə yardımçı qismində çıxış edir. İşgüzar təşkilatlarda xarici mühit elementlərinin qarşılıqlı təsiri, əlaqəsi, və baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi strategiyalarının sistemləşdirilməsi zamanı aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

1. Strategiya konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi meyarlarından çıxış etsək, görərik ki, strategiya-qərarların aydın, vahid və inteqrativ modelidir. O, təşkilatın modeli, məqsədə çatma vasitəsidir. Strateji addımların istiqaməti təşkilatın nail olacağı nəticəni göstərir. Əsas strateji məsələlərdən biri firmanın fəaliyyət göstərdiyi və ya fəaliyyət göstərmək istədiyi biznes sahəsini müəyyənləşdirməkdir. Müəyyənləşdirmə prosesi strategiyayı hazırlayan tərəflərin artım, diversifikasiya və ləğvetmə məsələlərinə toxunmalarının tələb edir. Strateji planlaşdırma prosesi əsas həlqə biznes fəaliyyətləri üzrə seqmentləşdirilmənin həyata keçirilməsidir. Seqmentləşdirmə biznes

fəaliyyətinin təhlilində, strateji mövqelərin müəyyənləşdirilməsində əsas addımdır. O, aydın şəkildə firmanın rəqabət mühitində firma fəaliyyətinin nədən ibarət olacağını və necə rəqabət aparacağını müəyyənləşdirir.

2. Təşkilat xarici mühitin çoxsaylı amillərinin təsir göstərdiyi açıq sistemdir. Ona görə də təşkilatın və onun strategiyasının səmərəliliyi xeyli dərəcədə onun adaptiv imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Adaptiv mexanizmin fəaliyyəti çərçivəsində təşkilatın növbəti komponentləri xüsusilə vacibdi: elan edilən tələblər (ödənilməsi üçün təşkilatların yaradıldığı əmtəə və ya xidmətlərə olan tələblər); məqsədlər və 78 strategiyalar; ehtiyatlar; proses (ehtiyatların məhsula çevrilməsi üsulları); nəticələr; mühitlər (daxili və xarici).

3. Yeni idarəetmə paradigmasının prinsipləri işgüzar təşkilatların idarə edilməsində təkmilləşməsinin əsasını təşkil edir. Operativ idarəetmə şəraitində bu prinsiplər istehsaldan istehlaka, bazar tələbinin ödənilməsi əsasında təşkilati-idarəetmə mexanizmlərin xarakterlərini başa düşməyə imkan yaradır. Onlar sistemli və situasiyalı yanaşmalar üzərində qurulan strateji idarəetmə konsepsiyasının başa düşülməsi üçün xüsusi önəmlik daşıyır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 1995.
2. Abbasov A.H. Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, «Poliqraf», LTD, 2003, 332 s.
3. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, 2002, 132 s.
4. Ağayev A. «Dövlət borcu və onun idarə edilməsi» (monoqrafiya) Bakı 2002. 318 s.
5. Akif Kərimov, «Sığorta», Bakı, 2000.
6. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2002, 445 s.
7. AR Milli Bankının Bülleteni № 7 (65) 2005, 24 s
8. AR Vergi Məcəlləsi, Bakı Hüquq ədəbiyyatı2010.
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) «Azərbaycan qəzeti»,13 fevral 2004 cü il
10. Azərbaycan Respublikasında sığorta agentlərinin fəaliyyət qaydaları, 2005
11. Azərbaycan Respublikasında sığorta və təkrar sığorta brokerlərini fəaliyyət qaydaları, 2005
12. Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il Dövlət büdcəsi zərfi. Ic., 326 s.
13. Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il üçün Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2004.
14. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2003, 774 s.
15. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2005. Bakı 2005, 869 s
16. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2016. ARDSK.
17. B.A.Xankişiyev, P.N.Abdullayev. Sığorta işi (dərs vəsaiti) Bakı, 2004, 185s
18. B.A.Xankişiyev. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 2006, 274s

- 19.B.A.Xankişiyev.Sığorta hamı üçün.Bakı,2005,73s
- 20.Əyyubova N.S. Azərbaycanca sığorta bazarı və onun tənzimlənməsində vergi sisteminin rolu. Bakı Universitetinin xəbərləri, 2014. №1 s.81-89
- 21.Finans jurnalı . N1-12.2006,N3-4.2007 \
- 22.Həsənli M.X.Maliyyə. Bakı, 2006
- 23.Hüseynov M.C.Sığorta işi (mühazirə). Bakı, 2012.96
- 24.Məmmədov S.M.Maliyyə . Bakı, 1997
- 25.Sığorta bələdçisi . AR Maliyyə Nazirliyi. Bakı-2009
26. Sığorta fəaliyyəti haqqında “ AR 25 dekabr 2007 N 519-III Q sayılı Qanunu.
- 27.Sığorta jurnalı “Azərbaycan Qarant”N 4.2004, N5.2005
- 28.Sığorta», Azərbaycan Respublikasının sığorta sahəsini tənzimləyən nomativ hüquqi aktlar Toplusu, Bakı, 2005.
- 29.Sığortaçıların aktivləri və öhdəlikləri normativlərinin hesablaması qaydaları, 2005
- 30.Sığortanın könüllü növləri üzrə qarşılıqlı tədbirləri fondunun yaradılması və yerləşdirilməsi qaydaları, 2005.
- 31.Xudiyev N.N. (2003). Sığorta işi (monoqrafiya). Bakı, Azərneşr, 400 s.
- 32.Xudiyev N.N.Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi. Bakı,1993
- 33.Xudiyev N.N.Sığorta işi.Bakı, 2003
34. “Бухгалтерийский учет” ж. 2007-2015. 15. "Maliyyə və uçot" j. 2000-2015.
- 35.Гофьман Г., Новоселов П. Финансирование и кредитирование в торговле. М. “Финансы”, 2002.

İnternet resursları

36. <http://m.apa.az>
37. <http://papers.ssrn.com>
38. <http://transparency.az>
39. <http://unec.edu.az>
40. <http://www.pasha-life.az/about?lang=az#reports>
41. <http://www.stat.gov>